

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.Т. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Б.Н.ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ
СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.17.547 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 81'282 (575.2) (043.3)

Мадмарова Гүлипа Араповна

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ РЕГИОНАЛДЫК МАДАНИЯТ АРАЛЫК КОНЦЕПТТЕР

10.02.19 – тилдин теориясы

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алууга жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2018

Диссертация Ош мамлекеттик университетинин орус жана салыштырма тил илимине киришүү кафедрасында аткарылды.

Илимий консультант: филология илимдеринин доктору, профессор
Зулпукаров Капар Зулпукарович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Кадырбекова Памира Кадырбековна

филология илимдеринин доктору, профессор
Ибрагимов Суюнбек Ибрагимович

филология илимдеринин доктору, профессор
Жубанова Айнаш Абдикеновна

Жетектөөчү мекеме: Ысык-Көл мамлекеттик университети, орус тили кафедрасы, 722200, Каракол ш., Абдрахманов к., 103.

Диссертациялык иш 2018-жылдын 22-июнунда саат 10:00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институту, Ош мамлекеттик университети жана Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия славян университетинин филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.17.547 (<http://dc-aytmатов-ilim.tk>) диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265а

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чүй просп., 265а), Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош ш., Ленин көч., 331) жана Б. Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия славян университетинин (Бишкек ш., Киев көч., 44) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
к.ф.н., доцент

Р.Э.Конурбаева

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу төмөндөгүлөр менен шартталган:

- бир катар этностордун тилдик-менталдык ишмердүүлүгүнүн жемиши катары тил менен аң-сезимдин маданияттар аралык концепттерди моделдөөгө мүмкүндүк берүүчү өз ара байланышын иликтөөнүн жалпы тил илимдик жана лингвоэтномаданий маанилүүлүгү;

- түрдүү типтеги тилдердеги этимологиялык окшоштугу бар регионалдык лексемалардын пайда болуусунун, жашоосунун, жайылтылуусунун жана бекемделүүсүнүн тарыхый, этногенетикалык жана ареалдык-аймактык алкактарын өркүндөтүүнүн тил илиминин теориясы үчүн да, практикасы үчүн да маанилүүлүгү;

- Евразия тарыхынын гунн доорундагы дүйнөнүн жалпы тилдик сүрөтүнүн концепттерин түзүп турган жана кандайдыр бир даражада азыркы мезгилге чейин байыркы байланыштардын күбөсү катары сакталып калган этностор аралык регионалдык жана региондор аралык тилдик каражаттарды ар тараптуу сүрөттөп жазуунун жана анализдөөнүн зарылдыгы;

- тарыхый жана көркөм эстеликтердин негизинде жазылган «Гунндар» романында даректүү түрдө тастыкталган жана лингвоэтномаданияттаануу, менталингвистика, ареалдык лингвистика, тектештирме тил таануу, лингвистикалык концептология жана тил илиминин башка тармактары өңүтүнөн аңдап-түшүнүүгө жана изилдөөгө муктаж болгон тиешелүү улуттук баалуу мазмунга ээ болгон этностор аралык жана маданияттар аралык сөздөрдүн калың катмарынын бар экендиги;

- Евразия элдерин байланыштырып турган жана алардын руханий-генетикалык тууганчылыгын тил менен маданиятты байыркы алып жүрүүчүлөрдүн биримдиги менен тыгыз байланышынын натыйжасы катары тектештигин туюндуруучу маданияттар аралык концепттердин изилденбегендиги;

- кыргыз тилинин концептосфераларынын башка тилдер менен менталдуулуктардын көз карашы боюнча изилденбегендиги, ошондой эле тарыхый-көркөм чыгарманын текстиндеги маданияттар аралык концепттер жана алардын номинанттары өңүтүнөн иликтөөгө алынбагандыгы.

Иштин актуалдуулугу элдин ой жүгүртүүсү менен иш аракетинин кандайдыр бир символдору болуп, улуттук тилде чагылдырылган

концепттер менен да байланышкан. Көркөм чыгарманын текстинде колдонулган маданияттар аралык концепттердин номинанттары Евразия жана Борбордук Азия элдеринин маданиятына, жашоосуна, тилине “көпүрө” болушат. Гунндар болсо, түрк тилдүү элдердин ата-теги болушу мүмкүн катары, евразия континентинин жашоочуларынын, айрыкча – интеллигенция өкүлдөрүнүн, ар дайым көңүлдөрүн буруп келген. Тарыхчылардын, этнологдордун жана тилчилердин көптөгөн иштерине таянып, биз укмуштуу элдин менталитети жана жашоо мүнөзү боюнча суроого ачыктык киргизүүгө аракет кылдык.

Диссертациялык теманын илимий ишканалар жүргүзгөн ири илимий программалар, негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Иш өз демилгеси менен жазылган.

Изилдөөнүн максаты болуп, лингвомаданияттуу коомчулуктун бөлүгүнүн өкүлдөрүнүн айкындуулукту кабыл алуусунун жана түшүнүүсүнүн өзгөчө ыкмалары менен байланышкан маданияттар аралык концепттерди ачып көрсөтүү, аныктоо жана системалаштыруу болуп эсептелет.

Коюлган максатка жетүү үчүн төмөндөгү **милдеттер** алдыга коюлду:

1) когнитивдик лингвистика менен лингвоэтномаданияттаануу категорияларын, түшүнүктөрүн жана жоболорун иликтөөнүн негизинде изилдөөнүн теориялык жана методологиялык базасын белгилөө;

2) «маданияттар аралык концепт» түшүнүгүн, анын мазмунун жана маанилүү менталдык-тилдик белгилерин аныктоо;

3) «маданияттар аралык концепт» жана «регионализм» түшүнүктөрүнүн көркөм чыгарманын текстиндеги мүнөздөмөсүн ачып көрсөтүү менен аларды тектештирүү;

4) тарыхый романынын текстиндеги маданияттар аралык концепттердин репрезентанттарын этимология, семасиология, менталингвистика, лингвистикалык когнитология, лингвистикалык байланыштар теориясы жана лингвогенетика өңүтүнөн талдоого алуу;

5) Аммиан фон Бектин романында берилген маалыматтары менен кыргыз, казак жана өзбек тилдериндеги концепттерди гунн тилдери менен тектештирүү аркылуу талдоо менен маданияттар аралык концепттердин экспоненттерин классификациялоо принциптерин иштеп чыгуу;

6) романдагы көркөм дүйнө сүрөтүн көрсөтүү маданияттар аралык концепттерди номинанттар аркылуу чындыкты чагылдыруунун өзгөчө ыкмасы катары көрсөтүү;

7) көркөм чыгарманын текстиндеги маданияттар аралык концепттерди репрезентациялоонун негизги ыкмалары менен жолдорун

ачып көрсөтүү;

8) романда жазуучу актуалдаштырган маданияттар аралык концепттердин когнитивдик белгилерин мүнөздөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы биринчи болуп төмөндөгүлөрдө камтылган:

1) маданияттар аралык концепти түшүнүгү түрк тилдеринин жана конкреттүү тарыхый-көркөм чыгарманын материалдарынын негизинде аныкталды;

2) маданияттар аралык концептинин улуттук бөтөнчөлүгү түрк тилдүү этностун концептуалдык дүйнө сүрөтүнүн фрагменти катары ачып көрсөтүлдү;

3) романдын ачыкч концепттеринин номинативдүү талааларын түзүүчү тилдик каражаттар мүнөздөлдү;

4) кыргыз, казак, өзбек тилдериндеги маданияттар аралык концепттеринин экспоненттерин тематикалык классификациялоо реконструкцияланган гунн тили менен салыштыруу аркылуу жүргүзүлдү;

5) маданияттар аралык концепттердин номинанттарынын байыркы мезгилде байланышка кирген элдердин тарыхый-маданий тилдик дүйнө сүрөтүн кайра жаратуудагы ролу менен мааниси аныкталды;

6) маданияттар аралык концепттердин пайда болуу, бекемделүү жана жайылтылуу жолдору тилдик белгилердин жардамы менен сүрөттөлүп жазылды жана айрым учурларда такталды;

7) тарыхый-көркөм дискурстун когнитивдик-лингвистикалык анализдин объектиси катары бөтөнчөлүгү ачып көрсөтүлдү; автордун улутка таандыктыгынын, билиминин жана башка касиеттеринин чыгарманын мазмунуна, тилине жана стилине тийгизген таасири көрсөтүлдү.

8) көркөм чыгарманын текстинде байыркы элдердин дүйнө сүрөтүн кайра куруучу маданияттар аралык концепттердин экспоненттеринин колдонуулусунун мотивдери негизделди.

9) тарыхый романдын тили бул азыркы окурманга ылайыкталган байыркы тил эмес, өткөн мезгилди чагылдырууга ылайыкталган заманбап тил экендигин көрсөтүлдү.

Изилдөөнүн теориялык баалуулугу бул эмгек лингвомаданият-таануу, когнитивдик лингвистика, стилистика жана этнолингвистика маселелерин иштеп чыгууга белгилүү бир салым кошкондугу менен аныкталат. Ошондой эле бул изилдөөдө этностун улуттук бөтөнчөлүгүн, анын менталитетин, артыкчылыктарын жана ишенимдерин ачып көрсөтүүнү өбөлгөлөөчү дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүнүн фрагменти катары жаңы

түшүнүк – маданияттар аралык концепт каралды, маданияттар аралык концепттердин көркөм текстте репрезентациялануу ыкмалары менен жолдору ачып көрсөтүлдү.

Изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү. Изилдөөдөн алынган тыянактар менен жыйынтыктарды салыштырма тил таануу, герменевтика, этномаданиятаануу, когнитивдик лингвистика курстарынокутууда пайдаланууга болот. Диссертациянын материалдары ушул темага жакын темалар боюнча маселелерди иликтөөдө лингвисттер, окутуучулар, магистранттар жана студенттер тарабынан пайдаланылышы мүмкүн.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Улуттук тил коллективдүү тилдик аң-сезимде конкреттүү элдин дүйнө жөнүндөгү бүтүн түшүнүгүн, анын дүйнөгө болгон уникалдуу көз карашын калыптандырууну көздөгөн функцияга ээ. Бирок таза, монолингвалдуу сүрөт болбойт. Ар кандай тилдик сүрөт ошол тилди башка тилдик сүрөттөр менен байланыштыруучу белгилер менен элементтерге ээ.

2. Тилдин улуттук бөтөнчөлүгүн берүү каржаттары жок болгон учурда маданияттар аралык концепттерди, баяндоонун бөтөн улуттук ыргагын, бөтөн тилдин тропторун которуп же котормосуз пайдалануу айтылган кемчиликти толуктап, конкреттүү элдин менталитетин реципиент үчүн ыңгайлуу формада ачып берүү конкреттүү элдин улуттук рухун сезүүгө жардам берет.

3. Лексикалык маани деңгээлинде шайкеш сыяктанган түрдүү тилдердин концепттерин семантикалык структурасы деңгээлде когнитивдик маанилүү ажырымдар коштошу мүмкүн. Дүйнөнүн когнитивдик деңгээли тилдик деңгээлге караганда байыраак жана ар түрдүү, бирок тилдик белгилердин жардамында реализацияланат. Романдагы концепттерди репрезентациялоо жазуучу-тарыхчынын жүрөгү аркылуу, анын жекече-тилдик жана когнитивдик дүйнө сүрөтү аркылуу ишке ашырылат.

4. Маданияттар аралык концепттер этностордун аң-сезимин идентификациялоо менен интеллекттин өнүгүшүнө алып келет. Маданияттар аралык концепттердин номинанттары тилдерди жана элдерди бири бири менен байланыштырып, тилдин сөз корун байытат да, этностордун өз ара түшүнүүсүн камсыздайт.

5. Аммиан фон Бектин романында кайра жаратылган тарыхый-саясий жана социалдык-маданий реалдуулук баяндоо тилинин сөздөрү менен гана эмес, маданияттар аралык жана улуттар аралык концепттердин репрезентативдеринин жардамында да материалдашат, бул концепттер авторго доордун реалийлери менен рухун, персонаждардын тили менен психологиясын бир топ ынанымдуу реконструкциялоо үчүн зарыл.

6. Трилогиянын мазмунунда өзөктүү бир топ маанилүү маалыматты алып жүрүүчү (*кут, жан, арман, кул, эль, аксуяк ж.б.*) жана доор, тиешелүү окуялардын субъектилери жана объектилери жөнүндө баалуу маалымат берген, ошол мезгилдин эң маанилүү фактылары менен окуяларын чагылдырган жана байыркы элдердин турмуш-тиричилигин, моралын жана жашоосун сүрөттөп жазуу үчүн пайдаланылган концепттер саналат.

7. Жазуучу гот (немец) словарьларынан реконструкциялап алган маданият аралык концепттердин номинанттары түрк тилдеринин тилдик жалпы катмары деп эсептелген лексика менен 70% дан ашууну тектешет.

8. Концепттердин ойломдун улуттук бөтөнчөлүгүн түрдүүчө туюндуруучу типтери (түшүнүктөр, образдар, фреймдер, схемалар, сценарийлер ж.б.) текстте реконструкцияланып жаткан доордун деми менен, кайра жаратылып жаткан ошол мезгилдин реалийлерин жана окуяларын, жүрүм-турум нормаларын эсепке алуу менен берилген.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Изилдөөнүн бардык теориялык жана практикалык жоболору автордун жеке өзү тарабынан аткарылып, иштелип чыккан.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробацияланышы. Диссертациянын негизги жоболору тууралуу ОшМУда жана башка окуу жайларында өткөрүлгөн регионалдык жана эл аралык илимий, илимий-практикалык жана илимий-методикалык симпозиумдарда, конференцияларда жана семинарларда докладдар жасалган.

Диссертациянын жоболорунун толук жарыяланышы. Изилдөөнүн натыйжалары автордун 19 макаласында жана 1 монографиясында жарыяланган, анын ичинде 7 макала – Россияда, 2 макала – Казакстан Республикасында, калгандары Кыргызстанда жарык көргөн.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Жалпы көлөмү – 322 бет. Библиографиялык бөлүк – 342 аталышты камтыйт.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык эмгектин актуалдуулугу негизделип, негизги максаттары жана милдеттери такталып, диссертациянын илимий жаңылыгы, практикалык мааниси көрсөтүлүп, коргоого чыгарылган негизги жоболор аныкталып, изилдөөнүн апробациялодо боюнча маалыматтар келтирилип, эмгектин структурасы баяндалат.

Биринчи бап **«Көркөм чыгарманын текстиндеги маданияттар аралык концепттерди жана алардын номинанттарын изилдөөнүн**

өбөлгөлөрү жана принциптери».

1.1. Когнитология, концептология жана культурология менен когнитивдик тил илими, лингвистикалык концептология жана лингвокультурологиянын өз ара байланышы жөнүндө. Азыркы мезгилде лингвисттердин тил жана ой жүгүртүү, тил жана маданият, адамдын дүнүйөнү кабалы алуусу боюнча көйгөйлөргө өсүп келе жаткан кызыгуусу белгиленет. (Дж. Миллер, Дж. Бруннер, В. фон Гумбольдт, Е.С. Кубрякова, З.Д. Попова, И.А. Стернин, В.З. Демьянков, А.А. Потебня, Р.А. Плунгян, Е.В. Рахилина, В.А. Маслова, В.В. Красных, Л.А. Шейман, М.Дж. Тагаев, К.З. Зулпукаров, З.К. Дербишева, У.Дж. Камбаралиева, П.К. Кадырбекова, Л.И. Дрофа и др.). Азыркы когнитивисттер тилди маалыматты кодировкалоодо жана трансформациялоодо роль ойноочу когнитивдик механизм катары иликтеп жатышат [КСКТ:53-55]. Эмоционалдык-психикалык туюмду, абалды ж.б. процесстерди терең түшүнүүдө пайда болгон дүйнө жөнүндөгү билимдерди репрезентациялоонун формасын азыркы лингвистикада **«концепт»** термини менен белгилөө кабыл алынган. Маданияттар аралык концепттердин улуттук-маданий семантика менен маркировкаланган репрезентанттары дүйнөнүн тил сүрөтүнүн маанилүү бөлүкчөсүн түзөт. “Дүйнөнүн улуттук сүрөтү” түшүнүгүн адабият-дидактикага кийирүү идеясы атамекендик окумуштуу Л.А.Шейманга таандык. Ал Кыргызстанда биринчи болуп дүйнө сүрөтү, дүйнөнүн улуттук көркөм сөз сүрөтү жөнүндө жаза баштаган. Г.Д.Гачев менен С.С. Аверинцевге шилтеме берүү менен, окумуштуу дүйнөнүн улуттук сүрөтүн дүйнөнү кармап калуучу “координаттар торчосу” катары аныктаган; бул багытталган, ошол элдин маданиятынын “чектүү баалуулуктарынын, рухий багыттарынын” алкагынан интерпретацияланган ишмердүүлүгү жөнүндөгү түшүнүктөрдүн маанилүү системасы [Шейман 1992:17].

1.2. Маданияттар аралык коммуникация теориясы жана лингвокультуроведение. Чет тилин билүү ошол тилдин ээси болгон адам менен карым-катышта болгондо кыйынчылыкка дуушар болбойт дегенди билдирбейт. Бөтөн тил менен маданиятты адекваттуу түшүнүү үчүн, биринчиден, индивиддин мурдагы тажрыйбасынан тааныш болбогон кубулуштарды кабылдоого; экинчиден, жаңы тажрыйбаны өз түшүнүгүнүн алкагына батырууга болгон аракеттен баш тартууга; үчүнчүдөн, бөтөн маданияттын өкүлдөрүнүн дүйнөнү башкача позициядан кабылдоо укугун таанууга; төртүнчүдөн, стереотиптерди жеңип өтүүгө жөндөмдүү болууга даяр болуу керек. Маданияттардын байланышуу процессинде ички маданий карым-катышта аңдалбаган улуттук-спецификалуу өзгөчөлүктөр дайын болот. Чет тилин билбеген адам демейде маданияттар конфликтин да, тилдер

конфликтин да көрө албайт. Бул идеялар Ю.Н. Карауловдун, Ю.Д. Апресяндын, С.Г. Тер-Минасованын, Л.А. Шеймандын, М.И. Задорожнаянын, М.Х. Манликованын, Г.У. Сооронкуловдун, В.Н. Каиповдун жана башкалардын иштеринде чагылдырылган.

1.3. Этнолингвистика. Россиянын этнолингвистикасынын негизги багыты руханий маданиятты бүтүндөй жана анын элементтерин – байыркы ырымдарды жана тексттерди, диний ишенимдерди жана түшүнүктөрдү, маданий контакттардын проблемаларын жана өздөштүрүүлөрүн, лексикалык жана фразеологиялык маданий-этимологиялык анализдөөлөрүн реконструкциялоо. Этнолингвистиканын аспекти ар тараптуу россиянын окумуштууларынын Т.В. Цивьяндын, Т.М. Судникдин, Т.Н. Свешникованын, А.Ф. Журавлевдун, Р.М. Фрумкинанын, Ю.С. Степановдун, Е.С. Кубрякованын, В.Н. Телиянын ж.б. иштеринде каралган.

1.4.-1.6. Концепт антропоцентрикалык тил илиминин ачкыч категориясы катары. Концепт жана анын типтери. Дүйнө сүрөтү жөнүндө түшүнүк. Дүйнө сүрөтүнүн типологиясы. Азыркы учурда когнитивдик лингвистика тил изилдөө тармагында жетектөөчү багыттардын бири болуп калды (өкүлдөрү: Е.С. Кубрякова, Ю.С. Степанов, В.В. Колесов, В.И. Телия, И.А. Стернин, З.Д. Попова, А.П. Бабушкин, В.В. Красных; М.Дж. Тагаев, К.З. Зулпукаров, З.К. Дербишева, У.Дж. Камбаралиева, Б.Т. Борчиева, Ш.А. Адинаев и ж.б.). XX кылымдын аяк ченинде лингвисттер тилдин ээси – бул белгилүү бир концептуалдык системалардын ээси экендигин түшүнүштү. Концепттер – булменталдыкмаани-маңыздар. Ар бир концептте дүйнө жөнүндөгү адам үчүн маанилүү болгон билимдер бир тутумга бириктирилген жана ошону менен бирге маанисиз түшүнүктөр алынып салынган. Концепттер системасы адамдын реалдуулукту түшүнүүсү, адам дүйнө жөнүндө ой жүгүртүүгө негиз болгон анын концептуалдуу “сүрөтү” чагылдырылуучу дүйнө сүрөтүн түзүп турат.

Улуттук тилде сөзсүз түрдө өзүнө сөздөр менен фразеологизмдерди, жана концептосфераны камтыган *сөздүк запасты* жана башка сөздөрдөн көз каранды болуу менен бирге кандайдыр бир бүтүндүктү түзгөн сөздөрдүн айрым маанилеринин концепттеринин кандайдыр бир топтомунун түзгөн *концептосфераны* айырмалоо керек. Д.С.Лихачев айткандай, «концепт сөздүн маанисин «алмаштырып» гана тим болбостон, улуттук тилде сүйлөөчү адамга биргелешкен чыгармачылыкка, жеткире ойлоого, «сөздүн эмоционалдык аурасын» реализациялоого мүмкүндүк берет; концепттер ачык түзүлүш болуп саналат жана адресанттар тарабынан ар түрдүү кабылданышы мүмкүн, бирок аны кандай түшүнүшсө да, контекст тарабынан аныкталуучу кандайдыр бир жалпы нерсе бар болот»[Лихачев 1997:282].

Концептти окумуштуулар ар кандай түшүнүшөт. Биз концептти түшүнүүнүн 3 жолун бөлүп көрсөтө алабыз: биринчи жолу – Ю.Степанов жактаган маданият таануучулук концепти, муну концепттердин жана алардын ортосундагы мамилелердин жыйындысы катары түшүнүшөт; экинчи жолу – концепттин мазмунун түзүүнүн бирден бир каражаты катары тил белгисинин семантикасын түшүнүшөт (Н. Арутюнова, Т. Булыгина, А. Шмелев); үчүнчү жолу – Д.С. Лихачев менен Е. Кубряковага таандык, муну биз да жактайбыз: концепт сөздүн маанисинен келип чыкпайт, сөздүн мааниси менен адамдын жекече, илимий тажрыйбасынын кагылышуусунун натыйжасы болуп эсептелет, б.а. концепт сөз менен чындыктын арасындагы ортомчу катары кызмат кылат.

З.Д. Попова менен И.А. Стёрнин тарабынан концепттин талаалык түзүмүнүн системасы иштелип чыккан, ал иерархиялык түрдө уюшулган компоненттерден турат: 1) концепттин ядросу; 2) базалык катмар; 3) концепттин перифериясын түзгөн интерпретациялык талаасы.

Лингвистикалык когнитивдик талдоонун максаты улуттук тилде белгилүү бир концептти объективдештирүүчү баардык сөздөрдүн жана сөз айкаштардын маанисин изилдөө, ошондой эле аны системалаштыруу, башкача айтканда системдүү баяндоо, берилген концептти репрезентациялап иретке келтирилген абалдагы тилдин системасынын бөлүгү катары көрсөтүү. [http://studfiles.net]. З.Д. Попова жана И.А. Стернин концепттин структурасын сүрөтөө үчүн булуттун метафоралык образын колдонушкан. Концепт УПКнын (Универсалдуу предметтик код – ой жүгүртүүнүн инструменти) биридиги катары пайда болуп, анын ядросу боюнча калат. Ядро акырындык менен концептуалдык белгилер катмары менен оролуп, концепттин көлөмү чоңойуп жана мааниси толукталат. Концепттин чек арасы так жана структурасы ийкемдүү эместигин белгилеп кетүү керек. Катмарлардын жайгашуусу жана ырааттуулугу ар бир адамдыкы индивидуалдуу жана анын билиминен, маданиятынан, турмуш тажрыйбасынан ж.у.с.б.га байланыштуу болот.

Улуттук концепт – «предметтин» улуттук-маданий маркировкаланышы тарабынан белгиленген бардык валенттүү байланыштарынын жыйындысын кошуп алгандагы эң бир жалпы, максималдуу түрдө абстракцияланган, бирок конкреттүү репрезентацияланган идеясы» [Красных 1998:30].

Билимди уюштуруучу жана системалаштыруучу жалпыга белгилүү когнитивдик түзүмдөр болуп *фреймдер, сценарийлер, схемалар жана пропозициялар* эсептелет. Эгерде мээде фрейм тарабынан жарым-жартылай гана берилген түшүнүк бар болсо, биз аны жеткире түзөбүз, толуктайбыз. Адамдын мурдагы маданий тажрыйбасына жараша мындай жеткире түзүү

дайыма эле туура боло бербейт. Мисалы, *дом* орустар үчүн жашоого боло турган ар кандай курулуш. Ал эми кыргыз же өзбек үчүн *дом* – *жер үйдөн айырмаланып*, көп кабаттуу үйдөгү квартира. Чет өлкөлүктөр үчүн дайыма эле түшүнүктүү эмес, ал эми жергиликтүүлөр үчүн бул табигый көрүнүш. Мисалы, кыргыздардын үйлөнүү тойу белгилүү бир схеманы түзөт, ушул рамканын ичинде үйлөөнүү тою өтөт. Үйлөнүү тоюнун деталдарын сүрөттөө – бул фрейм; үйлөнүү тоюнун өтүү тартибин сүрөттөө жана үйлөнүү тою окуя катары – бул сценарий.

Концепттердин репрезентанттары дүйнө жөнүндөгү тилде бекемделип калган билимдерди берет, буга сөзсүз түрдө улуттук-маданий тажрыйба да кирет. Ушул тилде сүйлөгөндөр дүйнөсү, же дүйнөнүн тилдик сүрөтү лексикада, фразеологияда, грамматикада чагылдырылуучу дүйнө жөнүндөгү билимдердин топтому катары калыптанат. Ар бир эл дүйнөнү өз алдынча мүчөлөйт, б.а. аны концептуализациялоонун өзүнчө жолуна ээ. Орус тилдүү жазуучулардын Борбордук Азия жөнүндөгү чыгармаларындачыгыштын дүйнө сүрөтү чагылдырылган. Чындыгында, реалдуулукту чыгарманын тили эмес, ошол региондогу адамдарга мүнөздүү болгон концепттер чагылдырат. Албетте, тилдик дүйнө сүрөтү концептуалдык дүйнө сүрөтүнүн элементтерин гана берет жана концептуалдык дүйнө сүрөтүн тил каржаттары аркылуу эксплициялайт. **Тил адамдын дүйнө жөнүндө билиминин калыптануусунун жана бар болуусунун негизги ыкмасы** болгондуктан, дал ушу тил - когнитивисттердин изилдөөсүнүн зор маанилүү объектиси болот. Бул билимдердин жыйындысы тилдик формасында берилип, ар кандай концепцияларда ар түрдүү: бирде “тил аралык дүйнө”, бирде “тилдик дүйнө репрезентациясы”, бирде “тилдик дүйнө модели”, бирде “тилдик дүйнө сүрөтү” деп аталып көрсөтүлөт.

Ошентип, тилдик дүйнө сүрөтү – бул адамдын бүт ички дүйнөсүнүн активдүүлүгүнүн натыйжасы болгон бирдиктүү, глобалдуу дүйнө образы. Дүйнөнү таанып билүү менен адам дүйнө жөнүндө өзүнүн көз карашыш калыптайт, башкача айтканда, анын аң сезиминде кандайдыр бир “дүйнө сүрөтү”, же “тилдик дүйнө модели” пайда болот.

*Белгилүү бир эл үчүн маанилүү болгон түшүнүктөр менен идеяларды чагылдыруучу концепттер улуттук бөтөнчөлүктү берет жана белгилүү бир региондогу этностун өкүлдөрүнүн менталитети үчүн жалпы болуп саналат, буларды биз **маданияттар аралык концепттер** деп атайбыз.* Регионалдык сөздөрдөн айырмаланып, маданияттар аралык концепттер аталыштарда кээде гана колдонулат, алардын маанилери менен коннотацияларынын көпчүлүк бөлүгүн сөз менен туюндурууга болбойт. Маданияттар аралык концепттердин репрезентанттарын биз түйүндүү

лексикалык бирдиктер деп атай алабыз, анткени дал ошолор аларды пайдалануучу элдердин маданиятындагы кандайдыр бир маанилүү өзгөчөлүктөрдү түшүнүүнүн өзүнчө бир ачкычы болуп саналат. Адам жалпылыкты этноско байланыштыруучу концепттер дүйнөсүндө жашайт.

1.7.-1.8. Маданияттар аралык концепттердин номинанттары интертекстуальносттун бир формасы катары. Менталитет жана ментальность. Биздин түшүнүк боюнча, көркөм тексттеги маданият аралык концепттердин репрезентаттары интертекстуальносттун бир формасын көрсөтүп туруучу болот. Ю.Кристеванын ою боюнча, “ар кандай текст цитаталардын мазаикасы катары, ар кандай текст – бул кандайдыр бир башка тексттин синдирүүсүнүн продуктысы жана трансформациялоосу” [dic.academic.ru], ал алдынкы тексттерге болгон шилтемелерге толгон. Интертекстуальносттун теориясы Ю.Кристеванын, Н.Пьеге-Гронун, М.Бахтиндин ж.б. иштеринде кеңири берилген.

Маданияттар аралык концепттердин номинативдери бир мезгилде ар кайсы адресаттарга жөнөтүп, окурманда белгилүү бир ассоциацияларды жана аналогияларды чакырат. МК, Орто-Азия регионунун элдеринин менталдык жалпы катмар катары, ушул ареалдын бардык өкүлдөрүндөрүнүн аң сезиминде бар. Албетте, кабыл алуу жана түшүнүү адамдын улутуна, маданияттык тажрыйбасына, анын жашына, кесибине, китеп окуугандыгына ж.б. карата бир аз айрымачылыктар болот. Жазуучулардын Орто-Азия элдеринин тарыхы чагылдырылган чыгармаларында сөзсүз түрдө бул этностордун жашоосунун, турмуш-тиричилигинин, маданиятынын өзгөчөлүктөрүн чагылдыруучу маданияттар аралык концепттердин репрезентативдери болот.

МК номинанттары биздин аң сезимде даяр түрүндө бар, ошон үчүн алар оңой таанымал. Бул фактор интертекстуальносттун теориясында чечүүчү мааниге ээ болгон “автор-окурман” проблемасы катары өтө маанилүү. Биринчилерден болуп М.М. Бахтин текстти түзүүдө окурмандын ролун көрсөткөн [Бахтин 1975]. Автор өзүнүн текстине башка тексттерди киригизүү менен интертекстуалдык мейкиндикти гана түзбөстөн, окурман да автордук интенцияны аныктап жана текстти диалогтук мамиледе кабыл алат.

Маданияттар аралык концепттер элдин дүйнө көз карашынын “продуктысы” болуп, ошол эле мезгилде, этностун дүйнө көз карашынын, анын менталитетинин жана улуттук мүнөзүнүн калыптануусуна таасирин тийгизет.

«Тарыхый романдын текстиндеги маданияттар аралык концепттердин репрезентаттары жана аларды анализдөө методдору» деп аталган экинчи бапта биздин өлкөнүн тарыхына арналган бир катар

чыгармалар каралат. Бул нерсе тарыхый аналогдорду жана азыркы улуттук идеологиянын негизин табуу үчүн авторлордун көбүнчө өткөн мезгилге кайрылып, азыркы мезгилде ал мезгилди кайрадан калыбына келтирип элестетүү үчүн түшүндүрүлөт.

2.1. Тарыхчылардын жана тилчилердин эмгектеринде мифологиялык-легендалуу өткөн мезгил. Н.А.Аристовдун [Аристов 2002], А.Н.Бернштамдын [Бернштам 1998], Л.Н.Гумилевдун [Гумилев 2008] и ж.б. изилдөөлөрүнө таянып атамекендик тарыхчылар жана жазуучулар биздин элибиздин тарыхын калыбына келтирип элестетүүгө аракет кылышат. Кыргыз элинин тагдыры, анын согушчан гунндарга тарыхый жана генетикалык катышы жөнүндө баяндаган “Кыргызчылык” А.Жакшылык-Нуранын, “Атилла баатыр” К.Садыкованын эмгектерин белгилеп кетүүгө болот. Тилекке каршы, алардын эмгектеринде кыргыз этносу туралуу азыркы мезгилде ырыстоого же жокко чыгарууга мүмкүн болбогон көптөгөн чечкиндүү версияларды жолуктурууга болот. Кыргыз жазуучусу жана тарыхчысы Аммиан фон Бек мааниси, жазуусунун стили жана образдарды жаратуу чеберчилиги боюнча бирден бир чоң маанилүү “Гунны” чыгармасын жаратты. Бул эбегейсиз чоң державанын өнүгүүсүн жана кыйроосун сүрөттөгөн баатыр гунн элинин тарыхы. Фон Бек өзүнүн романында аздыр-көптүр толук илимий маалыматтык тактыгы бар болгон готтордун (немецтердин) жазуу эстеликтеринен жана словарларынан такталып алынган көптөгөн маданият аралык концепттердин репрезентант-сөздөрүн колдонгон.

2.2. Гунндар жөнүндө тарыхый романдын текстиндеги маданият аралык концепттердин номинанттарынын курамы жөнүндө

Концепттердин улуттук бөтөнчөлүгү ар түрдүү улуттук маданияттардын, ошондой эле бир гана маданиятка мүнөздүү болгон эндемикалуу, уникалдуу концепттердин айырмачылыгынан көрүнөт.

В.И.Карасик белгилегендей, тигил же бул лингвомаданиятта концепттин толук жоктугу - белгилүү бир концептти бир сөз менен туюндуруунун жоктугуна караганда өтө сейрек көрүнүш [Карасик 2004]. Түрдүү маданияттардын бири бирине жакын концепттеринде улуттук бөтөнчөлүк салыштырылып жаткан концепттер мазмуну боюнча толук дал келбегендигинен көрүнөт, мында дал ушул дал келбөөчүлүктөр маданияттар аралык коммуникация үчүн абдан маанилүү болушу мүмкүн. Мисалга, кыргыз тилиндеги *анадеген* сөз орус тилинде – *мама*, өзбек тилинде – *эже*, казак тилинде – *улуу эже (чоң эже) жеатасы тарабындагы бардык улуу аял туугандар*, түрк тилинде – *эже (жеңе), чоң энеж.б.*

Маданияттар аралык концепттер олчойгон Борбор Азия регионундагы

этностордун маданияты менен тарыхын байланыштырып турат. Белгилүү бир лингвомаданий мейкиндикте байланышка кирген тилдер чындык кубулуштары менен фрагменттерин чектөө жана атоо боюнча өз жөндөмдүүлүгүн күчөтүү менен өз ара бири бирине таасир этет. Ошентип, бир элдин менталдык аң сезими башка элдин концепттери менен толукталат да, булар эки этностун тең улуттук дүйнө сүрөтүнүн ажыралгыс бөлүгү болуп калат. Мунун натыйжасы катары тигил же бул региондогу элдердин тилдеринде менталдык аң-сезиминдеги концепттердин номинанттарынын жалпы катмарын эсептөөгө болот. Бул концепттер ушул элдердин маданий баалуулуктары гана эмес, этникалык жамаат тарабынан априори (тажрыйбага чейин, андан көз карандысыз эле ээ болгон билими) катары «жакшы» же «жаман» деп баалануучу нерсе; бул жалпы пикир, түшүнүк, ынаным, туруктуу адаттар, ойломдун жана жүрүм-турумдун стереотиптери. *Рух, кут, батыр/батыр/бахадур, аш, сүйүнчү, аксакал* ж.б. сыяктуу концепттер Борбор Азия регионундагы элдер үчүн маанилүү болгон түшүнүктү билдирет, алардын менталитетин, каада-салттарын, баалуулуктарын жана артыкчылыктарын чагылдырып турат.

Концептти номинациялоого көмөк болгон сөз маанилери концепттин мазмунундагы айрым фрагменттер менен дал келип калышы мүмкүн, бирок алардын бири да концепттин мазмунун толугу менен каптай албайт экендигин белгилеп кетүү керек.

Ошентип, концепт түшүнүгү сөз түшүнүгүнө караганда бир кыйла кенен. Концепт адамдардычындыкка карата болгон мамилеси жана андагы карым-катыш жолдору өңүтүнөн ар кандай деңгээлде бириктирип турат; концептти түшүнүүдө адамдын улуту, билими, кесиби, жалпы маданиятынын деңгээли да акыркы ролдо эмес; концепттин мазмуну сөздөрдүн, контексттердин жана тексттердин көптүгүнөн турат. **Концепт – бул адам маданиятка тартылуусуна ортомчу болгон нерсе** деп айтууга болот.

2.3.-2.4. Маданият аралык концепттеринин номинанттарынын өздөштүрүү даражасы жөнүндө. Аммиан фон Бектин романында ар түрдүү жана көп түрдүү функцияларды аткарган көп сандаган маданияттар аралык концепттер пайдаланылган. Алардын көпчүлүгү Борбор Азия элдеринин азыркы тилдерине маанилик жана фонетикалык жактан толук же жарым-жартылай дал келерин белгилегибиз келет.

Улуттук тилде чагылдырылган концепттер элдин социомаданий тажрыйбасынын, анын көз карашынын өзүнчө маркери болуп калат. Концептосфераадамдын улуттук, сословиелик, таптык, үй-бүлөлүк тажрыйбасын чагылдырат. Сөздүн бир топ кең маанисинде концепттин түзүмүн борборунда негизги түшүнүк – концепттин ядросу жаткан тегерек

түрүндө элестетүүгө болот, ал эми перифериясында маданият, каада-салт, элдик жана жеке тажрыйба тарабынан кийирилген нерселер жатат.

Тил вербализация жана башка элдердин маданий концепттерин трансляциялоо каражаты катары жаңы сөздөрдү өздөштүрүү гана эмес, жаңы ой жүгүртүүнүн образдарын, жаңы эмоционалдык индексти, жаңы менталдык орнотмону киргизет.

Көркөм тексттеги дал ошол маданияттар аралык концепттердин репрезентативдери менталитеттин өзгөчөлүгүн жана этностордун улуттук мүнөзүн ачып, окурмандын оюнда дүйнөнүн белгилүү бир сүрөтүнүн, анын ичинде тилдик сүрөтүнүн түзүлүшүн өбөлгөлөйт.

Маданияттар аралык концепттердин экспоненттерине айрым сөздөр гана эмес, сөз айкаштары, сүйлөмдөр да кирет: каратма сөздөр, кеп формулалары, тууганчылык терминдери, паремиялар ж.б.

Түрдүү типтеги концепттер (образдар, түшүнүктөр, түшүнүмдөр) же алардын бирикмелери (фреймдер, сценарийлер, схемалар ж.б.) дүйнөнү кабылдоо процессинде туулат, алар таанып-билүү актыларында жаралат, адам тажрыйбасын жана дүйнө менен болгон ишмердүүлүктүн түрдүү типтеринде андап-түшүнүлгөн чындыкты чагылдырып, жалпылайт. **Маданияттар аралык концепттер окшош жашоо образы, турмуш-тиричилиги, маданияты, көз карашы, улуттук жактан шартталган баалулуктары, түшүнүктөрү жана ырым-жырымдарга карата ишенимдери аркылуу байланышкан тигил же бул элдерди бириктирүүчү бирдиктүү нерсе.**

Концепттерди өзүнүн белгилүү бир маданиятка таандыктыгын андап-түшүнгөн ар бир адам билүүгө милдеттүү, себеби «маданият концепттеринин элдик менталитеттен дал ушул көрүнүшү ошол маданияттын орточо адамынын адаттагы аң-сезимин түзөт» [Колесов 1999:158].

Азыркы учурда Борбор Азия элдеринин тилдериндеги маданияттар аралык концепттер бара-бара өсүүнүн үстүндө. Бул ал элдер көз карандысыздыкка ээ болгондон кийинки коомдук жана саясий турмушундагы түрдүү өзгөрүүлөр менен түшүндүрүлөт. Маданияттар аралык концепттердин экспоненттеринин бир бөлүгү акыркы убактарда азыркы түрк тилдеринде «экинчи» өмүргө ээ болду: *курултай, теңге, мирза, рамазан, азан, кучтан* ж.б.у.с. Өзгөчө бул диний лексикага (араб лексикасына) тиешелүү, себеби элдин жашыруун динчилдиги жаңы түзүлүштөн кийин ачыкка чыкты. Тилге мамлекеттин административдик түзүлүшүнө тиешелүү айрым сөздөр да кирди: *аким, айым, улама (улем), төрага* ж.б.

Аммиан фон Бектин “Гунндар” трилогиясында Паннония пуштасынын жашоо сүрөтү автор тарабынан аталыштары ошол мезгилдин колоритин

берип гана тим болбостон, башка да маанилүү функцияларды аткарган маданияттар аралык концепттердин экспоненттеринин жардамында түзгөн. Ал функциялар:

- 1) байыркы гунндардын түрк тилдүү экендигин далилдейт;
- 2) чыгармага улуттук маанай берип турат;
- 3) орус тилинде окшоштуктары жок спецификалуу улуттук реалийлерди берип турат: *хурут, байбиче, чара, кумыс, казы, юртаж.б.*;
- 4) дал ошол чыгыш маданиятына мүнөздүү болгон улуттук көз караш менен дүйнө туюмду баса көрсөтөт;
- 5) гунндардын жашоо образы, мамлекеттик түзүлүшү менен тааныштырат;
- 6) ошол доордогу дүйнөнүн (гунндар империясынын жана анын жакынкы коңшуларынын) тилдик сүрөтүн берип турат;
- 7) ошол жердин флорасы менен фаунасынын өзгөчөлүктөрүн сүрөттөйт;
- 8) гунндар менен Борбор Азия регионундагы азыркы элдердин тууганчылыгын баса белгилейт;
- 9) улуу гунн империясынын түрдүү типтеги элдеринин тарыхый байланыштарын мүнөздөйт;
- 10) түркий элдердин тилдик, этникалык, маданий, диний ж.б. жактардан болгон тууганчылыгын баса көрсөтөт;
- 11) бул элдердин менталдуулугун кайра жаратып, дүйнөнүн түркий сүрөтүнүн когнитивдик мазмунун ыктымалдуулук менен ачып берет.

Маданияттар аралык концепттерди анализдөө дүйнөнүн концептуалдык жана тилдик сүрөттөрүндө универсалдуулуктун да, уникалдуулуктун да бар экендигин айтууга мүмкүндүк берет. Түйүндүү концепттерди билүү жана түшүнүү иликтенип жаткан маданияттын көрүнүштөрү менен түшүнүктөрү боюнча мыктыраак багыт алууга, башкы жана экинчи даражадагы, окшош жана айырмалуу нерсени аныктоого мүмкүнчүлүк берет. Мындай билимдерге ээ болуу иликтенип жаткан маданияттын тигил же бул көрүнүштөрүнө адекваттуу реакция берүүгө жана анын өзгөчөлүктөрүн мыктыраак түшүнүүгө жардам берет.

Маданияттар аралык концепттердин экспоненттеринин **тематикалык классификациясы** гунн сөздөрү (фон Бек тарабынан калыбына келтирилген) менен түрк сөздөрүнүн толук же жарым-жартылай дал келүүчүлүгүн көрүүгө мүмкүндүк берет. Бүтүндөй бул лексика орус тилинде салттуу түрдө түркий деп аталганына карабастан, анын бир бөлүгү араб, монгол, кытай, иран ж.б. тилдерден өздөштүрүлгөн: *төө* (верблюды) – кыт., *батыр* – түрк-монг., *рух* – араб, *кут* – түрк., *караван* – иран ж.б.

Мисалы:

Согуш терминологиясы

1	туг	туу, желек/туы, жілек/bayrog	100 туменов (устар.), знамя
2	кылыч	кылыч/кылыш/kilich	сабля
3	канжар	канжар/канжар/hanjar	кинжал
4	тумен	түмөн/түмүн/ on minliik armiya	тьма, воинское подразделение
5	буюрук а	буйрук/тапсырыс,бүйрүк/buyurtm	приказ
6	саадак	саадак/саадак/ok soladigon idish	колчан
7	багатур/бат ыр/батыл/ батур	батыр/батыр/ kahramon, bahodir	богатырь, воин
8	жау	жоо/согыс, жау/dushman, urush	война, враг
9	душман	душман/карсылас/ dushman	враг
10	эрен	жоокер, эр/жауыгер/ askar	воин, мужчина
11	нукер	ноокер/жауыгер/ askar	воин
12	аманат	аманат/аманат/omonat	заложник, кто-то или что-то, взятое на время
13	курултай	курултай/курултай/yigilish	военный совет (устар.), съезд
14	кун	кун/курмет/ kun, jazo	вира, дань

Согуш терминологиясы, башка терминдер сыяктуу эле, көпчүлүк түрдө жазуучу реконструкциялаган гунн лексикасы менен түрк тилдерин лексикасы бири бирине дал келет. Бул сөздөрдүн көбү азыркы кыргыз, казак, өзбек

Концепттердин бир топ экспоненттери азыркы тилдерде өзгөрүүлөргө дуушар болгон, бирок аларды оңой эле ажыратууга болот. *Эрен* – текстте *жоокер*. Азыркы кыргыз, өзбек жана казак тилдеринде *эр* – эркек, күйөө, баатыр, азамат. Мисалы, *Эр – намыстын кулу* – сөзмө-сөз *Молодец – пленник чести*. *Эл болбосо, эр болбойт* – сөзмө-сөз *Нет народа, не будет и героя*. *Эрегиштен эр өлөт* – сөзмө-сөз *В распре и богатыри погибают*. *Эр жүрөк* – храбрец. Түрк эли өздөрүнүн баатырларына көбүнчө *эр* деген сөздү кошуп айтышат: *Эр Манас, Эр Төштүк, Эр Табылды ж.б.. Ер-азамат, ерлик* (каз.) – баатыр, эрдик. *Er* (өзб.), *эрга тегмок* – эрге тийүү, *эр-хотин* – күйөө жана аялы, эрди-катын. Орусча **Герой**, түркчө **эр**, германча **Herr** уңгулары бир деген версия бар. [Кадыров Д. <https://books.google.kg>]. Можно сравнить с Орусча *муж* – мужчина, супруг, воин менен салыштырууга болот.

Ман – А. фон Бек боюнча адам, эркек, эр (күйөө). Азыркы кыргыз тилинде бул сөз жок, бирок *окурман – читатель, билерман – знаток, күйөрман – болельщик* ж.б. сөздөрдөн таба алабыз. Бул учурдаман -*тарап (жак), адам* дегенди түшүндүрөт. *Хатун/гатин/катын* фон Бек боюнча – аялга урмат менен кайрылуу же *кыз, аял(женицина), аял (жубай, зайып)* түшүнүгү. Азыркы кыргыз тилинде *катын*лексемасы негизинен аялга карата терс мамилени билдирүүдө колдонулган негативдүү мааниге ээ. Бирок *эрди-катын* деген сөздө негативдүүлүк байкалбайт. Тамак-аштардын, суусундуктардын аталыштары да Борбор Азия регионундагы элдердин азыркы тилиндеги түрүндө эле пайдаланылган: *кумыс, хурут, айран, наран, саамал*ж.б.

2.5.-2.6. Атилла эпохасынын көркөм-тил дүйнө сүрөтүн концепттердин экспоненттеринин эң эле мүнөздүү тарыхый пландагы ролу. Гунн эпохасы жөнүндө романдын тилин изилдөө методдору. Түркий сөздөр, улуттук фреймдер, жүрүм-турумдун спецификалуу сценарийлери менен схемалары, Аммиан фон Бектин романынын чыгыш ыргагы биздин кыргыз элинин өтмүшү, биздин региондун баатырлары жөнүндө сөз болуп жаткандай сезим калтырат. Баяндоодо маданияттар аралык концепттерди, «биздин» же «биздикине окшош» топонимдерди, антропонимдерди пайдалануу менен, автор баарыдан мурда түркий улуттук тарыхты, улуттук өзүн өзү аңдап-сезүүнү, менталитетти чындык түрүндө сүрөтөөнү максат кылып коёт. Көбүнесе ал маданияттар аралык концепттердин экспоненттерин тигил же бул концептти турмушка алып келген конкреттүү-тарыхый кырдаалдарды баса көрсөтүүчү котормолор, түшүндүрмөлөр менен коштоп олтурат. Паремиялар адатта түпкү түрүндө берилип, андан кийин гана орус тилине которулат. Бул ыкма жазуучу тарабынан романдын улуттук үнүн баса көрсөтүү үчүн, ошондой эле жалпы адамзаттык рухий баалуулуктарды берүү үчүн пайдаланылат. Талаадагы көчмөн турмушту, анын мыйзамдары менен түзүлүшүн текстти улуттук сөздөргө шыкабастан кайра жаратуу билгичтиги – фон Бектин стилинин башкы жетишкендиктеринин бири:

«Дарыя боюндагы конуш – Теңири-хандын кең пейил гунндарга берген белеги! Ал аны атайылап, көчмөн (“көч” – гунн тилинде “башка жерге көчүү” дегенди билдирет) эл үйүр-үйүр жылкыларын, койлорун тойгузсун үчүн таза, муздак суудан оолак эмес жерге жайгаштырган. Чымкый көк жана ачык жашыл – эки түс – горизонтто көк асман менен жашыл чөп бири бирине аралашып кетчүдөй көз кубантып, боор жибитет. Гунндар бул түстөрдүн аралашуусун мыйзам ченемдүү деп эсептейт, себеби, алардын пикири боюнча, көк менен жашыл экөө тең – түбөлүк тирүүүлүү асмандын,

бийиктеги асман каганы Теңирдин түсү» [Фон Бек т.1:33].

Азыркы күнгө чейин кыргыз тилинде көк жана жашыл түстөр бир гана «көк» сөзү менен аталат. Азия элдеринде көк жана жашыл түстөр – бул жаздын, кубанычтын, жаңылануунун символу. Ошондуктан автордун бул эки түстүн кыргыз этносу үчүн салттуу болуп калган аралашуусун эстегени да биз үчүн мыйзам ченемдүү көрүнүш жана максатка ылайыктуу. Арым учурларда *көк* сөзү адамдын сапаты менен мүнөзүн да билдирет. Эгерде орус тилинде *зеленый* сөзү «*молодой, глупый*» (“*жаш, аңкоо*”) дегенди билдирсе, кыргыз тилинде *көк* сөзү- «кежир, кыйык, үн катпас».

Берилген эмгекте колдонулган негизги методдор: концептуалдык анализдөө методу, компоненттик анализ, толук эмес салыштырма анализ, семантикалык-когнитивдик анализ жана фактылар менен негизделген материалдарды синтездөө, анализдөө, жалпылоо ыкмасы.

III бап «Тарыхый-көркөм текстти лингвоэтноменталдык анализдин объектиси катары изилдөөнүн негизги натыйжалары».

3.1. Тексттин теориясы жана аны изилдөөнүн принциптери.

Жазып жаткан (сүйлөп жаткан) субъекттин кептик-ойлонуу иш-аракети текстте берилет, ал окурмандын (угуучунун) жооп берүү иш аракетине жана кабыл алуусуна чакталат. Ушинтип бири-бири менен байланышкан триада пайда болот: автор (текст түзүүчү) – текст (кептик-ойлонуу иш аракетинин материалдык калыптануусу) – окурман (интерпретациялоочу). Ошентип, текст бир эле мезгилде иш аракеттин натыйжасы жана иш-аракетке материал болот. Тексттин теориясынын суроолору боюнча өз убагында С.Якобсон, П.Хартман, В.В.Виноградов, И.Р.Гальперин, Р.А.Будагов, М.В.Панов, В.Д.Левин; В.Звегинцева; ата-мекендик изилдөөчүлөр С.Өмүралиева, С.Ж.Мусаев, Т.С.Маразыков сыяктуулар окумуштуулар изилдешкен.

Илимдин теориясында “текст” сөзү көп маанилүү. Бул термин илимий кепти мүнөздөө үчүн да, көркөм чыгарманын толугу менен, же анын бөлүгүн түшүнүүгө да колдонулат. Тексттин аныктамасы көп, бирок

И.Р.Гальпериндин аныктамасы толугураак: “Текст – бул кеп чыгармачылык процессинин чыгармасы, жазуу жүзүндөгү объективдештирилген документ, документ түрүнө ылайык адабий иштелип, атынан (аталыштан), жана ар типтүү лексикалык, грамматикалык, логикалык, стилистикалык байланыштар менен бириккен, белгилүү бир прагматикалык жана максатка быгытталган бир катар атайын бирдиктерден (сверхфазалык бирдиктер) турат. [Гальперин 1981:18].

Бул аныктаманы деле кемчиликсиз деп айтууга болбойт, эмне дегенде аталышы жок, аягы жок ж.б.у.с. да жок болушу мүмкүн. Бирок биз тексттин 21 жалпы кабыл алган (стандарттуу) түшүнүктөрдү бөлүп чыктык:

1. Жазуу (же оозеки) түрүндөгү тексттин темасын аныктаган аталышы болуу;
2. Белгилүү бир максат, айткан сөздүн идеясы бар болуу;
3. Кептин бир стилине таандык болуу;
4. Жазуу түрүндө же оозеки ишке ашыруу;
5. Маалыматтуулук;
6. Адресанттын бар болуусу;
7. Текст багышталган адресаттын бар болуусу;
8. Маалымат алып жаткан адресаттын же угуучунун талаптарына дал келүүсү;
9. Тексттин маалыматтуулугу, эмоционалдуулугу жана актуалдуулугу аркылуу адресант-адресат байланышын ишке ашыруу;
10. Мазмундуулук;
11. Кабыл алуучунун тексттин мазмундуулугу, зарылдыгы ж.б. жөнүндө маалыматка баа берүүсү;
12. Тексттин баардык бөлүктөтү композицияга дал келүүсү;
13. Бөлүктөрдүн толуктугу жана бири бири менен байланышы;
14. Бөлүктөрдүн биригүүсү жана интеграциясы;
15. Тексттин мазмунундагы парадигматикалык-синтагматикалык бирдиктин бар болуусу;
16. Тексттин бөлүктөрүнүн бири бири менен байланышы жана көп кырдуулугу (лексикасы, грамматикасы, композициясы, интонациясы ж.б. тараптан);
17. Тексттин бөлүктөрүнүн бүтүндүгү;
18. Өз алдынчалык, автосемантикалык сапатка ээ болуу;
19. Ачык, көрүнүп турган башы жана аягы болуусу;
20. Бөлүктөрдүн башынан аягына, кичинеден чоңуна карай, ырааттуулугу;
21. Текстти толук мүнөздөгөн бардык көрсөткүчтөрдүн жана белгилердин жыйындысы ж.б.

3.2. Көркөм тексттин өзгөчөлүгү жана анын белгилери. Көркөм текст чыгарма катары автордун дүйнө кабылдоосу менен дүйнө таануусун туюндурат. Автор өзү, кайталангыстыгы менен катар, аны инсан катары калыптандырган – тилдик, саясий, моралдык жана эстетикалык салттар менен чындыкты чагылдырат. Көркөм чыгарманын тили адабий тилдин бир дагы башка стилинде кездешпеген спецификалуу белгилерге жана өзгөчө касиеттерге ээ. Бул өзгөчөлүктөрдүн негизи болуп тилдин көркөм чыгармадагы бөтөнчө функциясы эсептелет, мында тил сөз чебери колдонгон курал же аспап катары гана болбостон, көркөм текстти түзүүчү материал да

болуп саналат. Дж. Мамытов айткандай, «көркөм адабияттагы ар бир сөз ойду шөкөттөө куралы гана эмес, аны берүүнүн каражаты, ошондой эле эстетикалык маанини туюндуруучу курал» [Мамытов 1995:21]. Сөздүн эстетикалык маанисинде анын экспрессивдүүлүгү, уккулуктуулугу интеллектуалдык мазмунунан басымдуулук кылат. Ошентип, көркөм кептин башкы сапаты – анын маанилеринин кенендиги, көп пландуулугу, ошондой эле бөтөнчө көркөм кептик жаныма маанилери.

Сөздөр өз табияты боюнча образдуулукка ээ. Бул болсо кайсыл бир даражада тилдин бардык функцияларына тиешелүү. Бирок сөздү көбүрөөк колдонуу анын образдуулугун төмөндөтүүгө же жоготууга алып келет. Ошондуктан жазуучулар сөздүн мааниси күтүлбөгөн күч менен жаркып чыгууга мажбурлоочу көркөм каржаттарга кайрылышат. Эгерде бул мүмкүн болбосо, автор башка тилдердин сөздөрүнө, тилдик кошумча кийирүүлөргө кайрылышат.

Маданияттар аралык концепттердин номинативдери жазуучулар тарабынан баяндоону стилизациялоо үчүн да, когнитивдик, эстетикалык, эмоционалдык-экспрессиялык ж.б. максаттарда да кийирилет. Мындай сөздөрдү пайдалануу автордон билгичтикти жана чеберчиликти талап кылат, себеби маданияттар аралык концепттер жалпы түшүнүк берүүчү маанилерге гана эмес, коннотацияга да ээ, б.а. жазып жаткан инсан жөнүндө, анын кеп предметине карата мамилеси, карым-катыш кырдаалы жөнүндө кабарлоочу жаныма маанилерге ээ. Романдагы дүйнөнүн көркөм сүрөтүн биз маданият аралык концепттердин номинанттары аркылуу чындыкты чагылдыруунун өзгөчө ыкмасы катары карадык.

Ар бир лингвист, текстти изилдөө менен, тексттин өзүлүк параметрлерин сунуштайт. Н.Эквист төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтөт: тема тексттин негизги мазмуну катары, фокус сөздүн маркировкаланган элементтерин (сөздөрдү, сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү жана стилистикалык ыкмаларды) бөлүп алуунун жолу катары жана байланыш айтымдын ар түрдүү бөлүктөрүн бириктирүү каржаты катары. Т.В.Матвеевада болсо: тема (номинативдин типтери), ойлордун жүрүшү, тоналдуулугу (эмоционалдык-экспрессиялык мазмуну), баасы, темпоралдуулугу, локалдуулугу (мейкиндик), композициясы (бөлүнүүчүлүгү). Ал эми И.Р.Гальперинде: мүчөлөнүшү, когезия (тексттик ички байланыштар), континуум, тексттин бөлүктөрүнүн автосемантикасы, тексттин ретроспекциясы, проспекциясы, модалдуулугу, интеграциясы жана аякталгандыгы.

Биздин изилдөөбүздө негизги белгилер катары биз, баарыдан мурда, аякталгандык категориясын (башы менен аягынын болушу), жайылтылгандыгын (мүчөлөнүшү, курамынын иерархиясы), бүтүндүгүн

(теманын, предметтин жана мазмундун биримдиги), байланыштуулугун (түзүмүнүн жана өз ара байланышкан бөлүктөрдүн болушу, байланыштардын үзгүлтүксүздүгү жана бир өңчөйлүүлүгү) жана модалдуулукту карайбыз.

Аякталгандык. Аякталгандык түшүнүгү, негизинен, бүтүн текстке (анын бөлүктөрүнө эмес) мүнөздүү. Чыгарма аяктабай калган, каармандар андан ары эмне болгону түшүнүксүз деген окурмандардын арызын көп угууга болот. Бул дагы окурман персонаждардын тагдырын өзү таап алуусуна мүмкүндүк берүүчү аякталгандыктын өзгөчө түрү.

Аякталгандыктын бир белгиси катары көпчүлүк лингвисттер тексттин аталышын (заголовок) эсептешет. Чехов мындай деп жазган: «маңыздын баарысы... китептин аталышында жатат», ал эми С.Кржижановский, аталыш – китепти жетектөөчү сөз айкашы, ал автор тарабынан китептеги башкы нерсе катары берилүүчү нерсе деп эсептейт. А.фон Бектин трилогиясынын “Гунндар” деген аталышы чыгарманын тематикасын ачып берет. Мунун өзү эле текст жөнүндөгү кысылган мазмундук-концептуалдык маалымат. Баатыр элдин аталышынын өзү эле түрдүү элдер менен улуттуардын окурмандары тарабынан ар кандай кабылданат. Кимдир бирөө үчүн – бул каардуу баскынчылардын, кимдир бирөө үчүн – эр жүрөк аскерлердин, акылдуу саясатчылардын аталышы. Европалыктар Аттиланы ыраймысыз, зулум, «кудайдын балээси» деп эсептешет; венгрлер жана Борбор Азиянын элдери аны көпчүлүк учурда өздөрүнүн түп атасы катары кабылдашат, б.а. алардын Аттилага болгон мамилесин оң мүнөздөөгө болот. Китепте айтылуучу ой анын аталышынан эле өзүнүн биротоло туюндурулушун ала алат.

Биздин пикирибиз боюнча, автор өз идеясын толук реализациялоого жетишкен, автордун айтайын деген оюн толук ачып берген текст аякталган болуп эсептелет. Бул милдетти Аммиан фон Бек абдан сонун аткара алган деп ойлойбуз.

3.3.Тексттин бүтүндүгү жана мүчөлөнүшү. Ар кандай жазуучулардан тексттин ар түрдүү мүчөлөнүшүн көрөбүз. А.фон Бекте болсо, баяндоонун башынан аягына чейин кызыл сызык катары жүрүп отурган автордук ой-толгоолор өзгөчө кызыктуу. Мисалы:

“Гунндардын тили жакшы, мукам уккулуктуу! Бул тилде канчалаган өлөң-уламшытар, айтыш ырлары жаралбады дейсиң! Бакшылар кээде бир күн, бир түн бою жана дагы бир күн бою ырдай алат, кызыгы - мында бир айтканы кайталанбайт!” («Хороший язык у гуннов, мелодичный, певучий! Сколько преданий-оленов и песен-айтысов сложено на нем! Бакши иногда могут петь один день, одну ночь и еще один день и при этом никогда не будут повторяться!») [фон Бек т.1:15].

Мында кыргыз тили менен салыштыруу өзүнөн өзү талап кылынат:

көптөгөн тарыхчылар менен адабиятчылар кыргыздардын жана башка көчмөн элдердин чеги жок ырлары жөнүндө жазышкан.

«Мисалы, гунндар, көп тил билген жана сүйлөшүүдө котормочу катары кызмат кылган адамды «телмеч» деп аташат, готтор да бул сөздү «долметч» формасында колдоно башташкан. Атактуу, тектүү, ак пейил адамды гунндар сый-урмат менен «адал» деп айтышат, готтор да бул сөздү төрөлөргө карата – «адель» деп колдонушкан. Гунндар эр жүрөк, ак пейил аскерди «ман» деп аташса, готтор да бул сөздү кабыл алышып, эр жүрөк, ак пейил аскерлерди гана эмес, эркектердин баарысын ушундайча аташкан. Гунндарда «ата» деген аталыш эки негизги мааниге ээ, биринчиден, үй-бүлө башчысын, атасын аташса, экинчиден, кудуреттүү Теңири-ханга «О наш всемилостивый небесный ата!» деп кайрылышкан. Готтор да бул каратма сөздү өздөштүрүп алып, өздөрүнүн кудайы Вотанга «О наш могущественный Вотан-ата!» деп кайрылышкан. Гунндар энеси жагынан эркек туугандарын «ава» же «аба» деп аташса, готтор да эркек туугандарына «аба» деп кайрылышкан. Же болбосо «хатын, кадин» сөзү гунндарда күйөөгө тийген аялды билдирсе, готтор да бул сөздү негедир аялды билдирүүчү «квино» сөзү бар экендигине карабастан, «гатин» формасында кабыл алышкан, «топ» сөзүнүн гунндарда «кымыз ачытуу үчүн тегерек булгаары идиш» деген мааниси болсо, готтор тегерек чопо идиштерди ушундайча аташкан...» [Фон Бек т.1:13].

Автордук ой-толгоолор баяндоонун куралышында зор мааниге ээ. Жазуучу өз романында төмөнкүдөй ойду тастыктоого умтулат: гунндар, чындыгында, түрк тилинде сүйлөшкөн жана азыркы кыргыздар менен казактарга тили жагынан гана эмес, жашоо образы, каада-салты, менталитети жагынан да жакын болушкан, б.а. алардын түпкү теги болгон.

Биз А. фон Бектин пикирине кошулабыз, гунндардын тукумдарынын көпчүлүгү (кыргыздар, казактар, алтайлыктар, тувалар, башкырлар, түрктөр, хакастар ж.б.) «аларды байланыштырып турган тил системаларын дүйнөнүн бардык башка тилдеринен – тил түзүлүшүнүн грамматикалык агглютинациясын, ошону менен бирге ойлом менен иш-аракеттердин окшоштугун, тайманбастыкты жана чечкиндүүлүктү контрасттуу түрдө бөлүп турган жалпы гунндук жип учугун сактап калышкан» [фон Бек т.2:393].

3.4. Мейкиндик жана убакыт континууму. Көркөм тексттеги окуялардын хронологиялык ырааттуулугу, адатта, автордун оюна баш ийүү менен мезгилдик жана мейкиндик мамилелердин иллюзиясын гана түзгөн реалдуу убакыттын агымына карама-каршы келет. Көркөм тексттердеги мейкиндик континууму абсолюттуу түрдө реалисттик болуп саналат. Окуя жүргөн жерлердин географиялык аталыштары жана бул жерлердин сүрөттөлүшү өтө так берилген. Ал эми убакытты өлчөө дайыма эле мүмкүн

эмес. А.фон Бектин чыгармасынан төмөнкүдөй сүйлөмдөрдү кезиктирүүгө болот: «эки ай жаңыргандан кийин жолугушабыз», «...бул он эки жыл мурун болчу, андан бери бир мүчөл тегеренбедиби» ж.б.

Көркөм чыгармада өткөн чак окурманга жакын турат. Автор өз талантынын күчү менен өтмүштү азыркыга айлантат. Окурман болуп жаткан окуяга күбө болуп, байкап турат. Гальперин көркөм текст менен кинону салыштырат. Кинонун экранында ири планда, окуянын ырааттуулугун үзгүлтүккө учуратуучу кадр пайда болгон сыяктуу, текстте да мындай кадрлар сүрөттөөлөр, диалогдор, автордун ой-толгоолору ж.б. аркылуу берилген. Ушундай “үзгүлтүктөрдө” убакыт токтоп калган сыяктуу, бирок убакыт менен мейкиндикти туюу өчүп калбайт, ал арткы планга жылып гана калат.

Биздин сезүү органдарыбыз тарабынан кабылдануучу үч өлчөмдүү мейкиндик көп өлчөмдүү болуп калат: ал ырааттуу сүрөттөлүп жаткан окуялар дүйнөсүнө байланыштуу кысылууга жана кеңейүүгө жөндөмдүү, дайыма, бир жерге байланган болсо да, ал кандайдыр бир шарттуулукту алып жүрөт. Аммиан фон Бектин трилогиясын окуп жатып, биз персонаждардын сырткы келбети менен мүнөзүн, табияттын кооздугун элестетип гана тим болбостон, гунндар басып өткөн жолдордон көтөрүлгөн чанды, алардын тамак-ашынын даамын сезебиз; каармандардын эрдигине сыймыктанабыз, кошо ээрчип түйшөлөбүз, аяйбыз ж.б. Романда сүрөттөлгөн убакыт менен мейкиндик биз үчүн реалдуу болуп калат. Автордун тилдик чегинүүлөрү романдын каармандарына өзүбүздүн ата-бабаларыбыздай кароого, алардын эрдиктерине сыймыктанууга, кемчиликтери үчүн уялууга мажбурлайт.

Романдагы маданияттар аралык концепттердин репрезентанттарынын молдугу европалык окурман үчүн зериктирме болуп, текстти түшүнүүсүн кыйындатышы мүмкүн, бирок анын кругозорун кеңейтет. Түрк тилдүү окурман үчүн маданияттар аралык концепттер текстти адекваттуу кабыл алууну кыйындатпайт. Тескерисинче, алар чыгыштын, «биздин» дүйнө сүрөтүбүздү кайра жаратып, бул чыгарманы окууга кошумча өбөлгө түзөт.

3.5. Проспекция жана ретроспекция. Континуум категориясы менен ретроспекция жана проспекция категориялары тыгыз байланышкан. Проспекция келечекте эмне болорун алдын ала табуу жөндөмүнө ээ, ал эми ретроспекция – биздин эстутумубуздун мурда кабарланган маалыматтарды кармап калуу жана аларды баяндоонун ошол бөлүкчөсүнөн алынган маалыматка илештирүү касиетине негизделген өтмүшкө кайтуу. Ретроспекция текстте эң ар түрдүү жолдор менен реализацияланат жана окурманды болуп жаткан окуяларды кайра баалоого, аларга жаңыча көз караш менен үнүлүүгө мажбурлайт.

Ретроспекция каражаттары аркылуу биздин таасирлерибиз кандайдыр бир реалдуу формага ээ болот. Эгерде мурда алар жөн гана «көз алдыбыздан өтүп жатса», эми биз мурда айтылган менен азыр билгенибизди салыштырып, персонаж жөнүндө тигиндей же мындай элести түзөбүз. Ошентип, ретроспекция – автордун өтмүшкө берген өзүнүн субъективдүү баасын көрсөтүү ыкмасы, балким, баяндоонун биздин жеке кабылдообузга таасир этүү ыкмасы.

«...Аттила хан, ушулконоз (Гостун), анын атасы Мундзуктун жаш кезиндеги Константинполдогу жогорку академиялык мектепте чогуу окуган жаш жолдошу окуудан үйүнө карай жол тартканда алардын Дунайдын этегиндеги айылында бир нече ирет болгондугун эстеди. Анда алар экөө тең, жаш жана сымбаттуу балдар, боз үйдө түн бир оокумга чейин шарап, кымыз ичип, бака-шака сүйлөшүп олтурар эле... Ушул Гостунаксакал өмүр бою гунндардын ишеничтүү досужана ишенимдүү кызматташы эле – анын жаман ою болот деп, эч кимдин, керек болсо чукул мүнөзулуу каган Ругиланын да кыпындай шеги жок болчу» [Фон Бек т.3 кн.1:242].

Мындагы «жолдош», «жаш жана сымбаттуу», «ишеничтүү дос жана ишенимдүү кызматташ» ж.б.кичинекей деталдар автордун бул каармандарга сүйкүмдүү мамиле жасагандыгын айгинелейт.

Ретроспекция ыкмасы проспекцияга караганда көбүрөөк пайдаланылат, себеби өткөн чактын маркерлери бир топ эле ар түрдүү. Гальпериндин пикири боюнча, «өткөн чак келер чакка караганда бир топ жакыныраак жана түшүнүктүүрөөк» [Гальперин 1981].

3.6. Тексттин модалдуулугу. Тексттеги инсандын тили көбүрөөк даражада модалдуулук категориясынан көрүнөт. Сүрөткер бизге объективдүү чындыктын өтмүштө, азыркыда же болочокто болгон же эми боло турган бир үзүмүн гана көрсөтөт. Жазуучу канчалык бейтарап болбосун, баяндоодон автордун болуп жаткан окуяларга карата субъективдүү-жекече мамилесин, симпатия менен антипатиясын, ышкыбоздугун, сезимдери менен түйшөлүүлөрүн көрө алабыз. Гуманист-автордун дал ушул имплициттүү түрдө катышышы бул сүрөттөөнүн окурманга берген таасирин күчөтөт.

А.фон Бекте терс эпитеттер дээрлик жок. Жада калса терс каармандарды да жектөөчү же кемсинтүүчү аталыштар менен бербейт. Ошол каармандардын текст аркылуу берилген иш-аракеттери гана биздин аларга болгон мамилебизди калыптандырууга көмөк берет. Терс кылык-жоруктары бар улуу каган Беледа бир да жолу коркок же ыплас деп айтылбайт, бирок ал авторго жагымсыз экендигин биз сезебиз.

«Улуу каган Беледа өлүм алдында ийрелеңдеп жаткан ачка, ак боз денелүү, көпчүлүгү сары чачтуу бургунд аялдарды өзүнө да түшүнүксүз

болгон кандайдыр бир кубанычтуу жана жаалдуу ырахат менен карады» [фон Бек 3-китеп т.1:262].

«Сенгир Беледа өзүнүн курч шашкесин сууруп чыкты да, өзүнөн сол жакта турган бургунд жаш жигитти бир шилтеп тамагынан кыя чапты» [ошол эле жерде:262-263].

Кагандын образы автордун өзүнө жакпаса да, аны ашкерелөөчү эпитеттер, салыштыруулар же метафоралар менен сүрөттөбөйт. Автор өзү берип жаткан мазмундук-фактуалдык маалымат өзүнүн жекече мамилеси менен гана акырын “боёлот” да, тексттин субъективдүү-баалоо модалдуулугун ачып берет. А.фон Бектин модалдуулук категориясы, биздин пикирибиз боюнча, сүйлөмдүн деңгээлине эмес, тексттин деңгээлине тиешелүү. Бул бүтүн нерсеге гана мүнөздүү. Ал ошол бүтүн нерсенин субъективдүү-модалдык маанисин кабылдоого окурманды даярдоо максатында гана айрым айтымдарды “боёйт”.

3.7-3.8. Тарыхый көркөм тексттин бөтөнчөлүгү жана этномаданий концепт алып жүрүүчүлөрдүн спецификасы жөнүндө. Романдын текстиндеги туугандык терминдер. Ар кандай көркөм текст жазуучунун жекече стилинин таасирин алып жүрөт. Ал өзүнө автордун инсанынын өзгөчөлүктөрүн да, китептин көркөм ой максатынын шарттуулугун да, маданияттын тарыхый каада-салттарын да бириктирип турат, автор өз чыгармасында мына ушуларга таянган.

Гунн эпопеясы, биздин пикирибизче, А.фон Бек тарабынан кокусунан жазылган эмес. Коом турмушунун өткөөл, мурунку идеалдар урап, жаңылары иштелип чыга элек учурларында, элге кандайдыр бир туруктуу нерсе талап кылынат: улуттук баатырлар, өтмүштөгү жеңиштер, келечекке болгон ишеним. Аммиана фон Бектин каармандары кыргыз элинин улуттук сыймыгын өнүктүрүүгө жана өз күчүнө ишенүүгө зор түрткү берет. Биздин оюбузча, дал мына ушул – өз Мекенинин патриот-жазуучусунун жасаган негизги эмгеги.

Немец философу М.Хайдеггер тилди «дүйнөнүн (жашоонун) үйү» деп атаган. Тигил же бул тилдин ар бир сөзү – элдин бүткүл ааламдык сыры. «Өзүн жана өз дүйнөсүн ушундай сырлардан жаратуу менен, адам «сөз» деп аталган өзгөчө бир тирүүлүктүн, жашоо жаратуучу чөйрөнүн кучагында жашайт [Иптаров 2014:49]. А.фон Бек өз баяндоосунда пайдаланган маданияттар аралык концепттер Борбор Азия регионундагы элдердин этникалык менталитетин жана ойлоо маданиятын мүнөздөйт. Анын эң бир жөнөкөй түшүнүктөрү да чыгарманы окуу учурунда ачылуучу концептуалдуулукка жык толгон.

«- Сак саламат узак жаша, сенгир-хан Аттила!... Саламаттыгың

жакшыбы, бооруң бүтүнбү?»[фон Бек, т.3 1-китеп:19].

Атиланын энеси Чури өз уулун ушинтип тосуп алат. Өз уулу менен учурашып жатып да, энеси анын улук даражасын, ага ханга болгондой урматын баса көрсөтүп “сенгир-хан” деп атайт. Анын боору тууралуу сураганы Борбор Азияда жашабаган окурманга түшүнүксүз болушу ыктымал. Орус элинде күйүп-жанып, ооруган, түйшөлгөн, жапа чеккен ички орган болуп жүрөк эсептелет. Кыргыз, казак, өзбекж.б.түркий тилдерде *боор/печень* маанилүү ички орган гана эмес, күйүп-жанып, ооруган, түйшөлгөн, жапа чеккен нерсе.

Боор бурар – тот, кто проявляет заботу (о другом)

Боортарт – сочувствовать, оказывать поддержку

Боорго тарт – привлечь на свою сторону

Боор оору – болеть душой

Боору бүтүн – здоровый

Кара боор – человек, не знающийся с родичами

Боорутаиш или таишбоор – жестокий, жестокосердый

Туугандын өзү таарынса да, бору таарынбайт – Родич обижается, а печень его не обижается (все же родной)

Жети атаңдын боорун же! Ругательное (букв.Ешь печень семи твоих предков!)

Бала боор этиң менен тең – свое дитя дорого сердцу

Баланын боору ката элек – ребенок еще не окреп, не подрос

Башы бүтүн, боору эсенинде – подобра-поздорову ж.б.

Түрк элдеринде ардактуу меймандарга *куйрук боор* тартышат (койдун боорунан, куйругунан тилимдерди). Боор – өтө маанилүү адамдын негизги кан жараткыч органы болгондуктан, балким, Борбордук Азияда бир кандуулукту бир туугандык менен байланыштырат.

Орус тилинде *боор (печень) «сидеть в печенках»* идиомасында адамга травма алып келүүчү, аябай тажатуучу нерсе элестетилет: «Дрон, Дронушка – Дрон, сениби шашба, шарк деп басчуу, бий паркетин сүрүүчү, менин аябай кыжырыма тийүүчү.» («Ну Дрон, Дронушка - Дрон, держись, шаркун, танцевальных паркетов натиральщик, крепко же ты у меня засел в *печенках*») (Ю.Нагибин); «всеми печенками» (карапайым сөз)орус идиомасында өтө катуу берилип (жек көрүү, жаман көрүү ж.б.) дегенди билдирет.

Орус тилинде каардуу адамды «анын *жүрөгү таиштай* десе», ал эми болсо кыргыздар «*таиш боор*» дешет.

Ошентип, *печень* жана *боор* концепттери орус жана түрк аң сезиминде маанилеш эмес; боор түрк тилдүү этноско гана таандык кененирээк жана татаал концептосфераны камтыйт. Бул концепт *жүрөк (сердце)* жана *жан*

(душа) деген орус концепттерине жакын.

Тексттин когнитивдик мазмуну автордун мейкиндик менен убакытты туюндуруулары менен да баса көрсөтүлөт: «мүчөл», «ай жаңырганда», ж.б. Автордун адамдардын жаш курагын белгилөөсү да өзгөчө:

«... менин Эллак чоң бөрүм *бой жетти* жана батул булынын талаа ырым-жырымдарын өтүүсү керек» (« ... мой старший волчонок-бөрү Эллак *достиг возраста боя* и должен пройти по степному адату ритуал батул булы») [Фон Бек т.3 кн.1:300].

Бой гуннча – бул аскерге чакырылуу жашка жеткен бала. Салыштыргыла: азыркы кырг., өзб., казак. тилдеринде *бойго жетти* – 18 – 20 жаштар чамасында аскерге чакырылуу жашка жеткен жигит.

«Улуу Беледа каганы өзүнүн түмөндөрү менен Дунайдын аркасына Рум жерлерине бир ай мурун кеткен эле го» («Но ведь великий каган Беледа ушел уже *одну луну назад* со своими туменами в поход за Дунай на земли Рума...») [Фон Бек т.3 кн.1:272].

Убакытты ушундай эсептөө ай календарын пайдаланган түрк элдерине гана мүнөздүү. Убакыттын, жаш курактын ушундай берилүүсү чыгыш, түрк баядоосу менен маанилеш экендигин бөтөнчө белгилеп турат.

Көчмөн элдерде мейкиндик да башка лингвомданияттын өкүлдөрүнө караганда башкача белгиленет: «*койчунун үч кыйкырыгы жетчү жердин баарысын кыдырышты*», «*жебе учуп жетчү жерде артта*», «*аттын үч жүрүшүнө жакын*» ж.б. Көчмөн элдер аралыкты салттуу түрдө аттын жүрүшү, жебенин учушу ж.б. менен өлчөшкөн

Ушундай образдуу салыштыруулар «Гунндар» романы мүнөздөп жаткан дүйнөнүн тилдик чыгыш сүрөтүн түзүп турат.

Туугандык териминдери романдын текстинде чоң оорду бар. Бул терминдердин системасы, Орто Азия элдеринин турмушунда үй-бүлөлүк мамиле олуттуу ролду ээлегендиктен (жана ээлейт), өтө бай жана көп тармактуу.

3.9. Айрым маданияттар аралык концепттердин фреймдик түзүлүшү. Изилденип жаткан романда автор концепттердин түрдүү экспоненттерин пайдаланган: фреймдер, сценарийлер, схемалар, булар түрдүү көркөмдүк милдеттерди аткаруу менен авторго жардам берет. Тилдик деңгээлде фреймдер коммуниканттын өз ара байланышкан сөздөрдү, ошондой анын маданий-тилдик тажрыйбасын камтуучу көп сандаган ассоциациялардын тармагын түшүнүү жөндөмүнүн шарты болуп калат. Иванова Е.В., дүйнөнүн макал сүрөтүн изилдөө менен, макалдар фреймди гана эмес, сценарийди да, көпчүлүк учурда, кырдаал-фреймге карата кандайча аракеттенүү керектиги тууралуу имплициттүү сунушту да берет

деген жыйынтыкка келет [Иванова 2006:85-88]. Мисалы, «Гунндар» романында пайдаланылган ... («Эки койдун/кочкордун башы бир казанда кайнабайт») деген макал кош фреймди – эки кырдаалды билүү схемасын берет. Биринчиден, мында казан тамак бышырууга арналган буюм экендигин билдирген практикалык тажрыйба бар; экинчиден, кош фреймдин схемасына бир топ жалпыланган, ар кандай иште бир башчы болуу керектиги тууралуу турмуштук тажрыйба киргизилген. Каралып жаткан макалда камтылган билим мүмкүн болуучу иш-аракеттердин айрым сценарийлерин имплициттүү түрдө болжоп жатат. Текстте бул макал конунг Хунимунд тарабынан анын кичи иниси да такка талапкер болуу коркунучу туулган кырдаалда колдонулган. Кыймыл-аракеттин өнүгүү сценарийи мындай учурда айдан ачык: инисин өлтүрүү керек же таасирдүү төрөлөрдү өз тарабына тартып алуу керек. Бул макал имплициттүү түрдө иш-аракетке түртүп жатат: коркунучту жок кылуу керек.

Автор пайдаланган ушул макал азыркы учурда да түркий тилдерде ошол эле маанисинде колдонулат: «Эки кочкордун башы бир казанда кайнабайт» (кырг.), «Иккала кучкор калласи битта козонда кайнамайди» (өзб.).

«Оозу кыйшык болсо да, бектин уулу биринчи сүйлөсүн» («Пусть первым говорит сын бека, даже если у него рот кривой»). Бул макал текстте князь Аспардын роксолан тилинде гунн сөздөрү пайдаланылып жаткандыгына кыжыры кайнаган кырдаалда колдонулат. Муну ал мезгилде гунндар талаада үстөмдүк кылып тургандыгы, андыктан алардын тили да артыкчылыктуу абалда болгондугу менен түшүндүрүүгө болот. Бул макалдын фреймдик мазмуну кедей, жардыга караганда байды көбүрөөк угары тууралуу турмуштук билимге негизделген. Мындай учурда бир гана сценарий бар: байлык менен атактуулукка акыл менен жардылыктын алдында артыкчылык берилет.

Азыркы кыргыз тилинде буга окшош макал бар: «Оозу кыйшык болсо да, байдынуулу сүйлөсүн».

Автор гунндар турмушунун сценарийлерин да кеңири сүрөттөп жазат (жаңы төрөлгөн наристеге ат коюу, үйлөнүү той жөрөлгөлөрү ж.б.), алар жалпы белгилери боюнча Борбор Азиядагы азыркы элдердин турмуштук сценарийлерине дал келет. Мисалга, *хыскускаада-салты* – кызды өбүү. Күйөө бала ат үстүндө кызды кууп жетип, аны өбүүгө тийиш, ошондо алардын турмушу бактылуу болот. Өбө албай калса – бактысыздыкка дуушар болот. Кыргыздарда азыр деле *кыз-куумай* оюну бар, ат чаап баратышып, жигит кызды кууп жетүүгө (өөп алууга) тийиш. Кууп жете албаса, кыз жигитке камчы менен тап берет. Ушундай салыштыруулар баяндоонун кызыктуулугун

жана таанып-билүүчүлүгүн арттырат.

3.10. Аммиан фон Бектин романынын тили жөнүндө. Ар бир көркөм чыгарманын мазмуну когнитивдүүлүктүн жука катмарыналып жүрөт: көңүл коюп окуган учурда биз андан имплициттүү жана эксплициттүү түрдө туюндурулган маалыматты көрө алабыз, алар ушул чыгарманын фреймдери, сценарийлери жана схемалары аркылуу ачылат. А. фон Бектин романы түрк лингвомаданиятынын өкүлү тарабынан жазылгандыгын көрсөтүп турат. Маданияттар аралык концепттердин пайдаланылган номинанттары: сөздөр, сөз айкаштары, паремиялар ж.б. гунн эли менен азыркы Борбор Азия элдеринин болжолдуу тууганчылыгы, менталитетинин, тилинин, жашоо образынын жалпылыгы тууралуу айтып турат.

Таланттуу көркөм чыгарма доордун колоритин түзүп гана тим болбостон, баяндоонун ички маанисин, элдин маданий салттары, менталитети, тили жана ойлому жөнүндө түшүнүктү берүүгө тийиш. А. фон Бек өз романында түрк тилинин байлыгы, анын мукамдуулугу жана уккулуктуулугу жөнүндө ой жүгүртөт. **Тил романдагы башкы персонаждардын бири деп айтууга болот.** Автор гунн жана гот(немец) тилдеринин ортосундагы параллелдерди баса белгилейт. Баяндоо текстинде түрк тили романдын эң кызыктуу каармандарындай эле образдуулук менен көрктүүлүккө ээ болот. Тил элдин аң-сезимин аныктай алат деп айтышат. Бул учурда гунндардын тили келечекте өздөрүнүн пассионардуу ата-бабасынын ишин улантышкан түрктөрдүн баатырдык тарыхын алдын ала аныктаган.

Ошентип, тексттин өзү жазуучунун когнитивдик-кептик ишмердүүлүгүнүн компоненти болуп саналат. Ал пайдаланган маданияттар аралык концепттердин экспоненттери тилдин таяныч элементтери катары көрүнүп, белгилүү бир лингвомаданияттын, биздин учурда, түрк лингвомаданияты аркылуу Борбор Азиянын азыркы элдеринин өкүлдөрүнүн туугандары болуп чыккан гунн элинин духун туюндуруп берген. Сүрөткердин инсан катары тилинин концептуалдуу мейкиндиги концептосфера болуп уюшулат, анын негизги мүнөздөмөсү катары окурман менен биргеликте «маани жаратуу» мүмкүнчүлүгү эсептелет, бул мүмкүнчүлүктү ал тил ээлерине ачып берет. “Метафора – бул сөз чебери, көзү менен көрүп, дүйнөнүн өзүн куруу ыкмасын колдонгон” [Телия 1988:203] дал ошол көркөм текст тилдик дүйнө сүрөтүнүн ачык көрсөтө алат.

3.11. Романдагы чыгыш концептосферасынын бөтөнчөлүгү. Автордун концептосферасы белгилүү бир элдин улуттук-маданий бөтөнчөлүгүнүн чагылуусу катары концепттер аркылуу персонаждардын ички дүйнөсүнө сүңгүп кирүүгө жардам берет. Лингвоспецификалуу

концепттер өзгөчө кызыктуу, алар тигил же бул элдин менталдык өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтөт. Мындай концепттердин экспоненттери түрк лингвомаданиятын алып жүрүүчүлөрдүн ойломун жана чындыкты кабылдоо мүнөзүн ачууда жазуучуга жардамга келет. *Кут, сүйүнчү, түмөн, байбиче, аталлак, рух, албыс, төркүн* ж.б. концепт-реалийлер менталитеттин өзгөчөлүгүн, материалдык жана руханий дүйнөгө болгон баалуулук мамилени көбүрөөк даражада чагылдырат (к. дисс., II-бап, 170-176б.). Алар аркылуу тил ээлери ой жүгүрткөн категориялар жана курчап турган дүйнөнү андап, интерпретациялоо үчүн булар киргизилген алкактар реализацияланат.

Төркүн деген сөздү орусчага бир сөз менен которууга болбойт: Бул аялдын туугандары. Л.Гумилев исламга чейинки убакытта аялдар түрк элдеринде бийик абалды ээлешкен. “Уулу кыргыз уйгө кереери менен биринчи апасына, андан кийин атасына ийилип салам берчү” [Гумилев 2009:85]. Аял киши үй-бүлөдө чоң мааниге, добуш берүү укугуна ээ болгон. Татаал мезгилдерде аялдын тууган-уруктары үй-бүлөгө жардамга келишкен. Эстеп көрсөк, Аттиланы хандыкка көтөргөн атасынын хуннагур уруусу эмес, анын апасынын сабира уруусу болгон.

«... жаш Аттиланы тархандар, жада калса биртууган хуннагур уруусу да колдогон эмес. Кудайдан болуп, апасынын сабира уруусу түмөнбашы Аттиллага туугандын жардам колун созуп, аны уруусунун ханы кылып шайлашат» (« ...не поддержали тогда тарханы молодого Аттилу даже в его родном хуннагурском племени. Но хвала небесам, материнское племя сабиоров протянуло туменбаши Аттиле свою родственную руку помощи, выбрав своим племенным ханом») [Фон Бек т.3 кн.1:293].

Атасын урматтап, сыйлоо – бул ар кандай элдин маданиятынын ажырагыс бөлүгү. Чыгыш элдеринде бул өзгөчө маанилүү жана баарысы кынтыксыз аткарышат. Бирок ушул сый-урматтын даражасынын жогорулугун баса белгилөө үчүн, аны атасына гана эмес, анын досторуна да (кээде) атасына караганда да көбүрөөк) көргөзүшөт:

«-Атай олдаса улугсый, эгер даатаса кичи сый» [фон Бек т.3 кн.1:504]–Атандын досун өз атаңа караганда да көбүрөөк сыйла (*Другу отца оказывай великую честь, в то время как самому отцу можешь оказывать меньшую честь*).

Кыргыз тили менен салыштырып көрөлү: «Атаң өлсө – өлсүн, атанды көргөн өлбөсүн»- букв. *Пусть даже отец твой умрет, видевшие его пусть живут*. Мында, атасынын даңкы, анын жакшы ысымы ал өлгөндөн кийин да жашоого тийиш экендигин түшүнөбүз. Азыркы мезгилде да ар бир кыргыз өз үй-бүлөсүнүн түпкү тегин сыйлоо иретинде жети атасын билүүгө тийиш. Аларды билбей калуу ата-тегине болгон сый-урматтын жоктугу катары

бааланат.

Кыргыздар дүйнөсүнүн моделинде уруусу, үй-бүлөсү, балдары бар адам мыкты адам болуп эсептелет. Баласыздык, жалгыздык сыяктуу эле жаман нерсе катары каралган. Ошондуктан түрк тилдеринде тууганчылык жана жакындык терминдери дайыма актуалдуу. Дегинкиси, туугандарга карата мамиле түрктөрдө чоң сый-урмат катары саналат. *Теңца/кайнэне* концепттери да орус жана түрк тилдеринде ар түрдүү кабылданат. Орус тилинде *теңца* сөзү ачык эле негативдүү жаныма мааниге ээ болгон анекдоттор абдан көп. Кыргыздарда, казактарда, өзбектерде ж.б. бул концепт негативдүү мааниге ээ эмес. Аялынын энеси кызынын күйөөсүнө дайыма сый-урмат менен мамиле кылат. Балким, бул эне кызынын үй-бүлөсү менен эч качан жашабагандыгы менен түшүндүрүлөр, ал эми орустарда болсо бул – кадимки сценарий. *Сват/куда* концепттери да тендеш мааниге ээ эмес. Түрктөрдө *куда* – туугандардын арасындагы эң бир урматтуу адам. Аны төргө олтургузуп, сый тамак тартып, мыкты белектерди беришет. А.фон Бектин романында да муну кезиктирүүгө болот:

«...ар бир гунн үчүн сыйлуу орун – төр, боз үйгө кире бергенде бет маңдайда, күн чыгышты карай жайгашкан... Эки учурда гана үй ээси төрдү өзгөчө сыйлуу конокторго берет: биричиден, өз уруусунун же элинин ханына, экинчиден, кызын анын уулуна берген же кызын уулуна алып берген кудасы келгенде» [Фон Бек т.3 кн.1:197].

Азыркы кыргыз тилиндеги төмөнкү сөздөр менен салыштырып көрөлү: *куда, кудагый, куда-сөөк, белкуда, бешик куда* ж.б. Кыргыздар үчүн *куда-сөөк* тууганчылыктын жакын даражасын билдирет, мында бири бирине карата урматсыздык же чыккынчылык болбош керек. Көчмөн турмуштун шарттары жаңыдан туугандашкандар ар кандай кыйын кырдаалда бири бирине жардамдашууну талап кылган. Бул жөнүндө «*Дос айрылат, сөөк кайрылат*» - *Друзья могут расстаться, сваты – никогда* макалында айтылат.

Куда-сөөк дегендин орус тилине *сват* деп которулушу түркий тилдердеги лексикалык маанисине толук дал келе бербейт. Орустарда – *сват, сватья, сватушка*. Булар урмат-сыйга татыктуу, бирок тууганчылыктын жогорку даражасына кирбейт. Демек, тексттеги *худа – куда* концептин орус тилиндеги *сват* эквиваленти менен көркөм бүтүндүгүн жоготпой алмаштырууга мүмкүн эмес.

Ошентип, абдан маанилүү маданият аралык концепттер улуттук маданиятты алып жүрүүчү жазуучулардын чыгармачылыктарында так жана толугу менен кездешет.

КОРУТУНДУ

Тигил же бул региондун түрдүү маданияттарынын ортосундагы аларды байланыштыруучу чынжыр катары маданияттар аралык концепттер, белгилүү бир баалуулук парадигмаларына ээ жана изилденип жаткан ареалдагы элдердин түрдүү байланыштарын күбөлөндүрүп турат.

Белгилүү бир лингвوماданияттык мейкиндикте байланышка кирген тилдер өз ара бири бирине таасир этет да, өзүнүн чындыктын фрагменттери менен кубулуштарын чектөө жана атоо жөндөмдүүлүгүн күчөтөт. Ошентип, бир элдин менталдык аң сезимин башка элдин концепттери менен толукталат да, алар эки этностго тең ажырагыс түрдө таандык болуп калат. Мунун натыйжасы катары белгилүү бир тигил же бул региондогу элдердин тилдериндеги концепттердин номинанттарынын жалпы катмарын эсептөөгө болот.

Маданияттар аралык концепттер ушул элдердин маданий баалуулуктары гана эмес, этникалык жамаат тарабынан априори (тажрыйбага чейин, андан көз карандысыз эле ээ болгон билими) катары «жакшы» же «жаман» деп баалануучу нерсени чагылдырат: бул - жалпы пикир, түшүнүк, ынаным, туруктуу адаттар, ойломдун жана жүрүм-турумдун стереотиптери. Концепттердин экспонеттери дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн бирдиги болуп саналып, элдин улуттук мүнөзүн, анын дүйнөгө болгон көз карашын, дүйнөнү түшүнүүсүн аңдоонун ачкычы катары кызмат кылат. Концепттерди репрезентациялоо ыкмасын окуп-үйрөнүү, тил - бул калыптанып калган көз карашты эмес, аны калыптандырган ишмердүүлүктүн чагылуусу экендигин далилдеп турат.

Диссертацияда дал ушул маданият аралык концепттер этностун улуттук мүнөзүн жана менталитетин калыптандырууда активдүү катышат; тигил же бул элдин дүйнө сүрөтү жөнүндөгү бүтүндөй түшүнүктү алуу мүмкүнчүлүгүн берет деген идея ишке ашырылды.

Биз маданияттар аралык концепттин мазмунун жана негизги менталдык-тилдик белгилерин ачып көрсөтүү менен ага мүнөздөмө бердик. Биз, **маданияттар аралык концепттердин** маанилери толук түрдө сөз менен туюндурууга мүмкүн эместигин, ал эми алардын репрезентациясы личносттун маданиятына жана жеке тажрыйбасына көз каранды экендигин аныктадык.

Концепттер - адамдар менен улуттарды этноско бириктирип турган бирлдиктүү нерсе деп эсептейбиз. Алар уруулардын, элдердин жана улуттардын байланыштарынын натыйжасында пайда болот. Маданияттар аралык концепттер этностордун аң-сезимин идентификациялайт жана

инетллекттин өнүгүүсүнө алып келет. Маданияттар аралык концепттердин номинанттары тилдерди жана элдерди бири бири менен байланыштырып, тилдин сөз корун байытат да, этностордун өз ара түшүнүүсүн камсыздайт.

Биз маданияттар аралык концепттердин пайда болуу, бекемделүү жана жайылтылуу жолдорун тилдик белгилер аркылуу сүрөттөдүк жана айрымдарын тактадык. Аммиан фон Бектин романында кайра жаратылган тарыхый-саясий жана социалдык-маданий реалдуулук баяндоо сөздөрүнүн гана эмес, маданияттар аралык концепттердин репрезентанттары менен да материалдашат, булар авторго ошол доордун реалийлери менен духун, персонаждардын тили менен психологиясын бир топ ынанымдуу реконструкциялоо үчүн зарыл.

Биз романдагы доор жөнүндө, тиешелүү окуялардын субъектилери менен объектилери жөнүндө баалуу маалымат берген, ошол мезгилдин эң маанилүү фактылары менен окуяларын чагылдырган жана байыркы элдердин турмуш-тиричилигин, моралын жана жашоосун сүрөттөө үчүн пайдаланылган бир катар түйүндүү концепттерге талдоо жүргүздүк. Булар *ай, ак, юрта, кут, рух, батыр, малай, кул* сыяктуу концепттер. Бул концепттердин тилде репрезентативдөөнүн ыкмаларын, алардын когнитивдик-стилистикалык функцияларын, ошондой эле алардын азыркы түркий тилдерде, анын ичинде кыргыз тилинде пайдаланылышын карап чыктык. Берилген түшүнүктөрдүн концептосферасын изилдөөдө жана алардын репрезентациялоо ыкмаларын кароодо биз, биринчи көз карашта, башка тилге оңой которууга болгон маданият аралык концепттер дагы белгилүү бир тил маданиятына гана мүнөздүү болгон маанилүү конфигурацияларга ээ болушат.

Диссертацияда маданият аралык концептердин номинанттары аркылуу чындыкты чагылдыруунун өзгөчө ыкмасы катары романдын дүйнө көркөм сүрөтүн көрсөтүүгө аракет жасалды; когнитивдик-лингвистикалык анализдин объектиси катары тарыхый-көркөм тексттин спецификасын ачып көрсөтүүгө, маданияттар аралык концепттердин байыркы гунндар доорунун тарыхый-маданий тилдик дүйнө сүрөтүн кайра жаратуудагы ролу менен маанисин аныктоого далалат жасалды. Улуттук башат жазуучуга, акыры келип, көркөм чыгарманын мазмунуна, тилине жана стилине чечкиндүү таасир көрсөтөт деп жыйынтык чыгарууга болот.

Иште, биздин пикирибиз боюнча, стандарттуу текст ээ болууга тийиш болгон негизги белгилер бөлүп көрсөтүлдү.

Реконструкцияланган гунн тилиндеги маданияттар аралык концепттердин экспоненттерин азыркы түрк тилдери, анын ичинде кыргыз тили менен салыштыруу аркылуу тематикалык жактан классификацияладык.

Бул сөздөрдүн фонетикалык турпатынын жана алар берген түшүнүктөрдүн концептосферасынын көп жагынан окшоштугу ачылып көрсөтүлдү.

Аммиан фон Бектин «Гунндар» роман-трилогиясы биздин доордун белги басылган чыгармасы деп эсептейбиз, ал окуган адамга кызыктуу тарыхый сюжети менен гана эмес, баяндоо тили, стили, баяндоонун улуттук ыргагы менен да зор таасир калтырат. Роман орус тилинде жазылгандыгына карабастан, биз анын улуттук тегин сезип, туябыз. Гунндардын түркий тили алардын Борбор Азия элдери менен болгон тууганчылыгын гана эмес, алардын менталдык комплиментардуулугун да күбөлөндүрүп турат.

Жүргүзүлгөн изилдөө, тил – бул биз менен дүйнөнүн ортосунда турган күзгү экендигин көрсөттү. Тил дүйнөнүн бардык касиеттерин эмес, алардын ичинен биздин ата-бабаларыбыз үчүн өзгөчө маанилүү болгондорун гана чагылдырат. Ар түрдүү лингвомаданияттардын өкүлдөрүнүн дүйнө сүрөтү жалпы белгилерге да, айырмалуу белгилерге да ээ. Бул айырмачылыктар лингвоспецификалуу концепттерден көрүнөт, алар башка тилдерге айрым учурларда гана которулат жана өздөрүнө ошол этнос үчүн өзгөчө баалуу түшүнүктөр менен кубулуштарды камтып турат. Маданияттар аралык концепттер элдин менталитетинин жана анын улуттук мүнөзүнүн бөтөнчө ачкычы болуп саналат.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары

Аммиан фон Бектин “Гунны” романынын тексти менен иштөө процессинде азыркы тил илимине маанилүү болгон жыйынтыктар алынды:

1. «маданияттар аралык концепт» түшүнүгүн, анын мазмунун жана маанилүү менталдык-тилдик белгилерин биринчи болуп аныкталды;
2. орус жана түрк тилдеринде лексикалык мааниси жактан мааниси бирдей өндөнгөнү менен алардын когнитивдик деңгээлдеги айырмачылыктары көрсөтүлдү;
3. көркөм адабият текстинде маданият аралык концепттер автордук көздөм менен ассоциативдик жаратылышка, эстетикалык мааниге жана образдык берүү каражаттарына ээ экендиги дадалденди;
4. концепттердин улуттук өзгөчөлүгү ар түрдүү улуттук маданияттарда бир аттуу концепттердеги айырмачылыктар бар экендиги көрүнүп турат, ошондой эле, бир маданиятка гана мүнөздүү болгон эндемикалык, уникалдуу концепттер бар экендиги аныкталды;
5. Маданият аралык концепттердин номинанттары аркылуу чындыкты чагылдыруу ыкмасы катары романдын көркөм сүрөтү мүнөздөлдү;
6. Изилдөөгө алынган романдын маданият аралык концепттеринин экспоненттерин классификациялоонун жалпы принциптери иштелип чыкты;
7. Аттила эпохасынын көркөм-тилдик дүйнө сүрөтүн калыбына келтирип

- элестетүүдө тарыхый планда эң эле типтүү болгон маданият аралык концепттердин номинанттарынын ролу аныкталды;
8. Көркөм чыгарманын текстинде байыркы элдердин дүйнө сүрөтүн калыбына келтирүүдө маданият аралык концепттердин экспоненттеринин колдонуу мотивдери түзүлдү;
  9. тарыхый романдын тили бул азыркы окурманга ылайыкталган байыркы тил эмес, өткөн мезгилди чагылдырууга ылайыкталган заманбап тил экендигин көрсөтүлдү;
  10. маданият аралык концепттер менталитеттин жана улуттук мүнөздүн калыптанышына белгилүү бир таасир бериши ачып көрсөтүлдү;
  11. Романда жазуучу актуалдаштырган маданият аралык негизги когнитивдик белгилери аныкталды;
  12. Жазуучу Аммиан фон Бектин гунндарды «кыргыздаштыруу» идеясына берилүүсү, кыргыздардын көптөгөн сөздөрүн, ырым-жырымдарын, салт-санааларын гунндардыкы кылып көрсөтүүсү айтылды.

Диссертациянын негизги жоболору автордун төмөнкү жарыяланган эмгектеринде чагылдырылган:

Монография:

1. Мадмарова, Г.А. Межкультурные концепты в тексте художественного произведения [Текст]/Г.А.Мадмарова. – Бишкек, 2017. – 391 с.

Илимий макалалар:

2. Мадмарова, Г.А. Этнокультурный аспект региональных слов [Текст]/ Г.А.Мадмарова// Матер. междунар. науч.- конф. к 50-летию ОшГУ. – Ош, 2001. – С.95-98.
3. Мадмарова, Г.А. Региональные слова как художественный прием в языке Ч.Айтматова» [Текст]/ Г.А.Мадмарова// Вестник ОшГУ .- 2005.- № 2. - С.94-97.
4. Мадмарова, Г.А. Варьирование заимствованных регионализмов в тексте художественного произведения [Текст]/ Г.А.Мадмарова// Селиверстовские чтения. Сборник трудов научно-практ. конференции. – 2006. - С.28-33.
5. Мадмарова, Г.А. Роль паремий при изучении языка [Текст]/ Г.А.Мадмарова// Вестник ГЮИ. - 2012 .- С.177-179.
6. Мадмарова, Г.А. О происхождении и языке древних гуннов [Текст]/ Г.А.Мадмарова// Хабаршы /Вестник КНПУ.- 2013, № 1-2. – С.77-82.
7. Мадмарова, Г.А. Роль тюркизмов в русском языке [Текст]/ Г.А.Мадмарова//

- Селиверстовские чтения. Сборник трудов научно-практ. конференции.- Ош, 2013.- С.34-37.
8. Мадмарова, Г.А. Проявление национального менталитета через призму языка» [Текст]/ Г.А.Мадмарова// Вестник ОшГУ. Сборник трудов научно-практ. конференции. – 2014. - №2. - С.122-127.
  9. Мадмарова, Г.А. Выражение национально-культурной семантики посредством концептов» [Текст]/ Г.А.Мадмарова// Вестник ОшГУ. - Ош, 2014г. -№2. - С.58-63.
  - 10.Мадмарова, Г.А. Значение концепта кыргызчылык в кыргызской лингвокультуре [Текст]/ Г.А.Мадмарова// Экономика и социум. Вып.№1 (20) 2016. - С.594-598. <http://www.iupr.ru>
  - 11.Мадмарова, Г.А. Некоторые особенности миропонимания и мировоззрения кочевых народов древности [Текст]/ Г.А.Мадмарова// Экономика и социум. Вып.№1 (20) 2016. - С.598-605. <http://www.iupr.ru>
  - 12.Мадмарова, Г.А. Отражение в языке национально-специфических особенностей народа [Текст]/ Г.А.Мадмарова// Экономика и социум. Вып.№1 (20) 2016. - С.141-144. <http://www.publikacia.net>
  - 13.Мадмарова, Г.А. Отражение темы родины в материалах информационного сайта «Нур - Москва» [Текст]/ Г.А.Мадмарова// (в соавт.). Научный альманах. – 2016. - С.366-372. <http://ucom.ru/na>
  - 14.Мадмарова, Г.А. О самоназвании гунны [Текст]/ Г.А.Мадмарова// Вестник ОшГУ. – 2016. - №3-4. - С.284-288.
  15. Мадмарова, Г.А. Концепт как выразитель национальной специфики языка [Текст]/ Г.А.Мадмарова// Актуальные проблемы гуман. и естеств. наук. –Москва, 2017. - №6. -Ч.1.- С.69-73. <http://www.publikacia.net>
  16. Мадмарова, Г.А. О некоторых так называемых тюрко-монгольских концептах в романе А. фон Бека «Гунны» [Текст]/ Г.А.Мадмарова// Актуальные проблемы гуман. и естеств. наук. – Москва, 2017. - №6. - Ч.1. - С.73-76. <http://www.publikacia.net>
  17. Мадмарова, Г.А. О некоторых особенностях менталитета кыргызов [Текст]/ Г.А.Мадмарова// Актуальные проблемы гуман. и естеств. наук. – Москва, 2017. - №6. - Ч.1.- С.76-80. <http://www.publikacia.net>
  18. Мадмарова, Г.А. Межкультурные концепты и их роль в воссоздании картин мира [Текст]/ Г.А.Мадмарова// Матер. междунар. конф. «Языки в диалоге культур». –Бишкек, 2017. - С.304-309.
  19. Мадмарова, Г.А. Влияние культуры на особенности концептуализации мира кыргызами в процессе межкультурной коммуникации [Текст]/ Г.А.Мадмарова// Вестник ОшГУ. Спецвыпуск. – 2017. - С. 148-151.
  20. Мадмарова, Г.А. Национальная концептосфера в системе «Культура»

[Текст]/ Г.А.Мадмарова// Вестник ОшГУ. Спецвыпуск. - 2017. - С. 151-155 (в соавт.).

***Бөрү/волк* концепттин кыргыз жана орус лингвомаданиятынындагы
репрезентациясы**

Схема №1

**Бөрү жесе да, жебесе да оозу
кан**

**Название чагатайского
племени**

червь, насекомое

Бөрү

волчий мех

сын (перен.)

**положительный
эпитет богатыря**

ВОЛЧИЙ ВЗГЛЯД

**отрицательный
эпитет человека**

Волк в овечьей шкуре

хищник

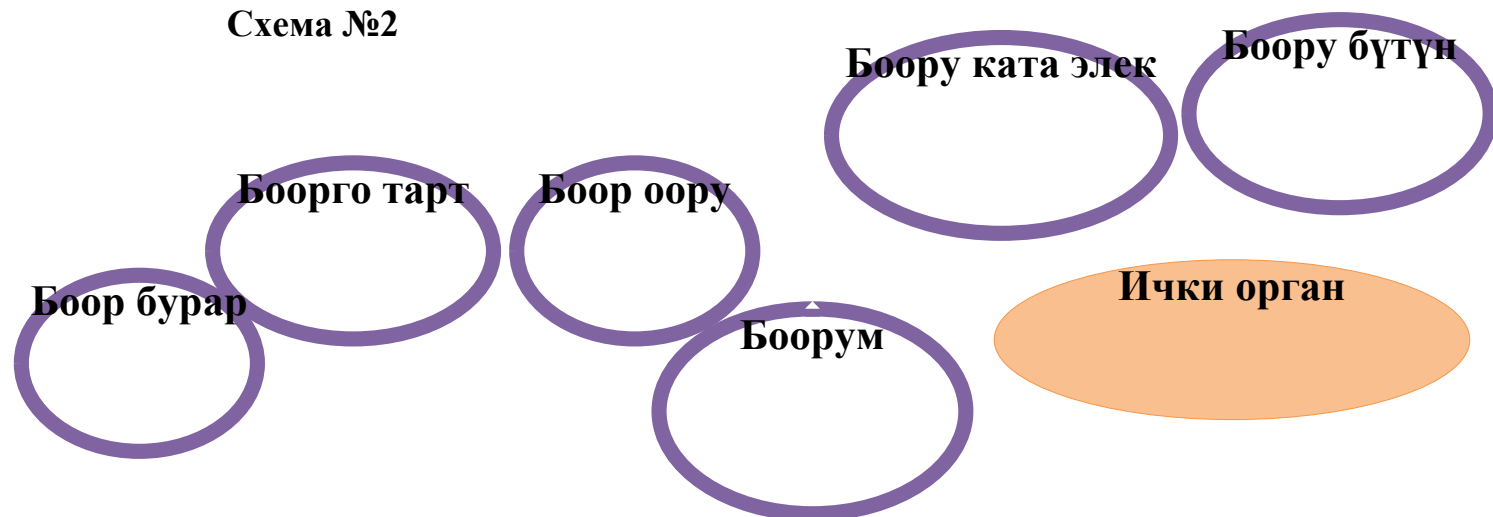
Волк

Орус лингвомаданиятында *волк* концептосферасына караганда кыргыз лингвомаданиятында *бөрү* кененирээк концептосферага ээ. Түрк элдери карышкырларга сый, бир аз коркуу мамилеси менен мүнөздөлөт. Этнографиялык жана тарыхый адабияттарда түрк урууларынын өнүгүүсүнүн баштапкы баскычтарында карышкырдын тотемдик ролу жөнүндө көз карашы бир нече жолу айтылып келген. Түрк урууларынын легендалуу теги катары карышкырга сыйынуу анын атын атоого тыйуу салынып карышкыр-жырткычты каймана сөз менен айтуу талап кылынган. Бул абалдын кыйыр рефлекс болуп «курт, курт-кумурска, жөргөмүш» сөздөрүнүн маанилери болот [Севортян т.2: 221].

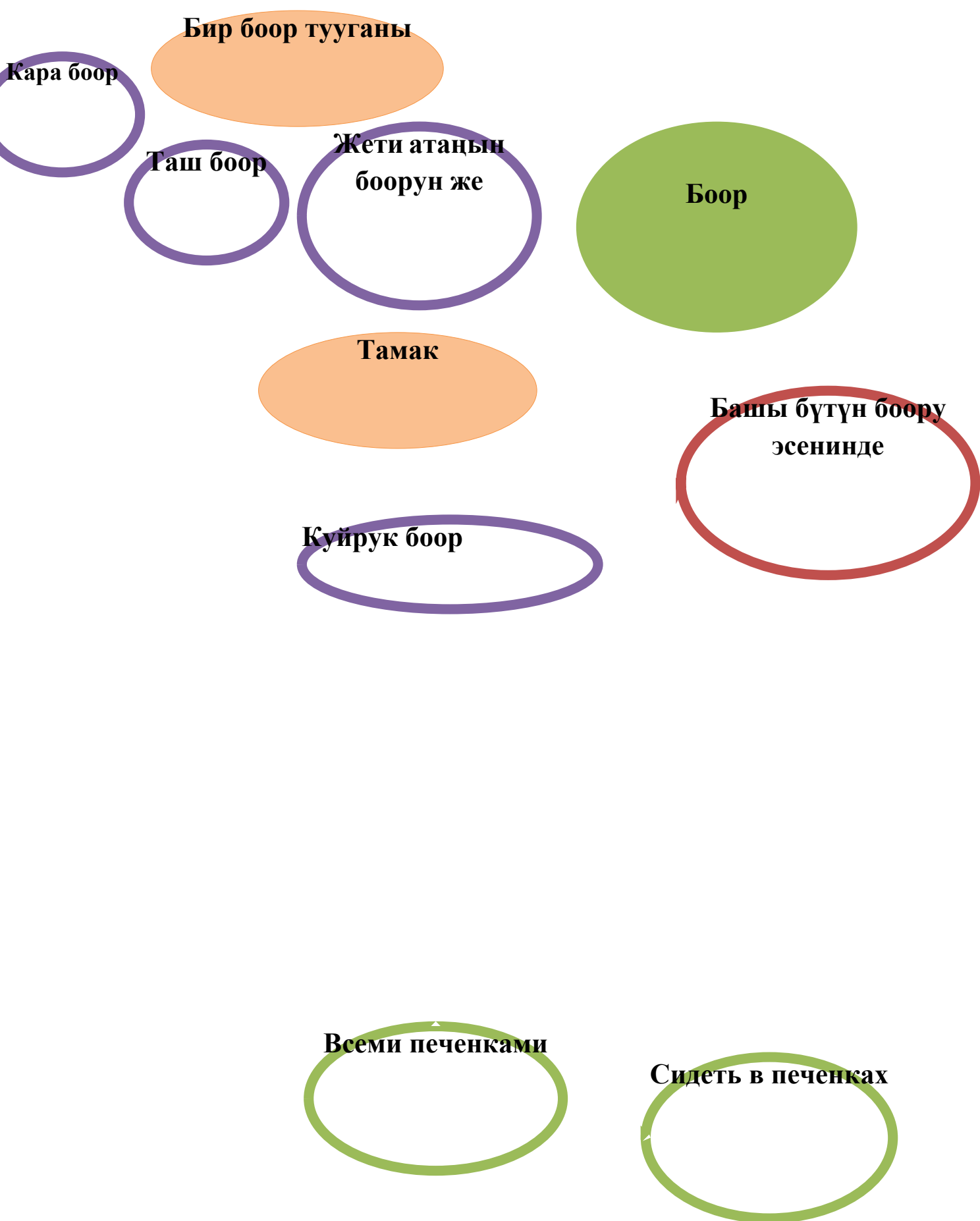
Карышкырды башка сөз менен белгилөөлөрдө, мисалы, *курт* көп жолу кайталанат. Ал эми оң жактан сыпаттаган эпитеттин мааниси, кыйыр уул жана чагатай уруусунун аты, карышкырдын мифологиялык ролу менен байланышкан.

Кыргыз жана орус лингвомаданиятында *Боор/печень* концепттин репрезентациясы

Схема №2

Внутренний орган

Печень

Блюдо

Көрүп тургандай, орус тилиндеги *печень* концептине караганда, түрк тилдеринде *боор* өтө кеңири жана татаал концептосферага ээ. *Боор* көбүнчө *жүрөк (сердце)* жана *жан (душа)* деген орус концепттерине жакын: *таш боор* – жестокий, с каменным сердцем.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мадмаровой Гулипы Араповны на тему: «Региональные межкультурные концепты в художественном тексте» на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.19 – теория языка

Ключевые слова: лингвокогнитивное исследование, лингвоспецифичный, концептуальная картина мира, языковая картина мира, концепт, межкультурный концепт, концептосфера, репрезентатив, экспонент, генетическое родство.

Цель работы - всестороннее исследование межкультурных концептов, связанных с особыми способами восприятия и понимания действительности у представителей отдельной лингвокультурной общности в художественном тексте.

Объект исследования – межкультурные концепты народов Центральной Азии как неотъемлемый и важнейший компонент национальной культуры.

Предмет исследования - роль межкультурных концептов в формировании менталитета и национального характера этносов и в воссоздании художественной картины мира.

Методы исследования: культурно-исторический, сопоставительный методы, метод концептуального, компонентного и семантико-когнитивного анализов, а также приемы синтеза, анализа и обобщения фактического материала.

Научная новизна исследования: впервые определено понятие межкультурного концепта на материале тюркских языков; выявлена его национальная специфика как фрагмента концептуальной картины мира; определены роль и значение межкультурных концептов в формировании менталитета и национального характера этносов, а также в воссоздании историко-культурной языковой картины мира древних контактирующих народов; охарактеризованы языковые средства, формирующие номинативное поле ключевых концептов романа; описаны и в ряде случаев уточнены пути возникновения, закрепления и распространения межкультурных концептов с помощью языковых знаков.

Область применения: при разработке и чтении курсов сопоставительного языкознания, герменевтики, этнокультурологии, когнитивной лингвистики.

РЕЗЮМЕ

Мадмарова Гулипа Араповнанын – 10.02.19 тилдин теориясы адистиги боюнча филология илимдеринин доктору илимий даражасын жактоо үчүн «Көркөм тексттеги регионалдык маданият аралык концепттер» темасындагы диссертациясынын резюмеси

Ачкыч сөздөр: лингвокогнитивдик изилдөө, лингвоөзгөчөлүктүү, дүйнөнүн концептуалдык сүрөттөлүшү, концепт, маданият аралык концепт, концептосфера, репрезентатив, экпонент, генетикалык туугандык.

Эмгектин максаты – адабий текстте айрым бир лингвомаданий жалпылыктын өкүлдөрү тарабынан болмушту кабыл алуу, аны түшүнүүсүнүн өзгөчө ыкмаларына байланыштуу маданият аралык концепттерди ар тараптан изилдөө.

Изилдөөнүн объектиси — Борбордук Азиянын элдеринин маданият аралык концепттери улуттук маданияттын ажырагыс жана эң маанилүү компоненти катары.

Изилдөөнүн предмети – маданият аралык концепттердин менталитеттин, этностордун улуттук мүнөзүн калыптандыруудагы жана дүйнөнүн көркөм картинасын кайра калыбына келтирүүдөгү ролу.

Изилдөөнүн методдору: маданий-тарыхый, салыштыруу методу, концептуалдык, компоненттик жана семантикалык-когнитивдик анализдердин методу, ошондой эле факт түрүндөгү материалдарды синтездөө, анализдөө жана жалпылоо ыкмалары.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: биринчи жолу түрк элдеринин материалында маданияттар аралык концепт түшүнүгү аныкталды; анын дүйнөнүн концептуалдык сүрөттөлүшүнүн фрагменти катары улуттук өзгөчөлүгү такталды; менталитеттин, этностордун улуттук мүнөзүн калыптандыруудагы жана дүйнөнүн көркөм картинасын кайра калыбына келтирүүдөгү ролу жана мааниси аныкталды; романдагы ачык концепттердин номинативдик талаасын калыптандыруучу тилдик каражаттарга мүнөздөмө берилген; тилдик белгилердин жардамы менен маданият аралык концепттердин пайда болуу, бекемделүү жана жайылуу жолдору сүрөттөлгөн жана кайсы бири такталган.

Пайдалануу жааты: салыштырмалуу тил таануу, герменевтика, этнокультурология, когнитивдик лингвистика курстарын иштеп чыгууда жана окутууда.

RESUME

To the dissertation of Madmarova Gulipa Arapovna “Intercultural concept in the fiction work” for the degree of doctor of philological science of specialty 10.02.19 – theory of language.

Key words: linguistically-cognitive research, linguaspecific, world concept- world language picture, concept sphere, representative, exponent, genetic relationship.

Objectives of research are: all round research of intercultural concepts connected with special perception and understanding reality of various representatives separate

linguacultural communality in the fiction texts.

Object of the research - is intercultural concepts of Central-Asian people, as an inalienable and important component of national culture.

Subject of research - is the role of intercultural concepts in forming the mentality and national character of ethnos and in reconstructing fiction of the world picture.

Methods of research: Culturally-historic comparative methods, method of conceptual component and semantically-cognitive analyses, also techniques of synthesis, analysis and summarizing factual materials.

Scientific novelty of research: for the first time the idea of intercultural concept is determined: it's national peculiarity as the world conceptual picture fragment is revealed: the role and the meaning of intercultural concepts in forming the mentality and national character of ethnos and in the recreation of historically-cultural language picture of contacting people were determined.; Language tools forming nominative field of some key concepts of the novel were characterized. In some cases ways of beginnings, rounding's and spreading intercultural concepts with the of language signs were described and specified.

The practical part: during elaboration and reading the courses of comparative linguistics, hermeneutics, in ethno-culture cognitive linguistics.